

ایک شہر

(مجموعہ مضامین فارسی)

خواجہ فیروز حسن بٹاکی

ملکات سے ایچ کیو سیکرٹریٹ میں لاٹری ٹکٹیں بیچنے کی اجازت

بان شیراز

(مجموعہ مضامین فارسی)

از

خواجہ فیروز حسن بیٹ ایم اے ایم او ایل
بی۔ بی

مکتبہ سوسائٹی

ملک نذیر احمد بکسٹر پبلشرز سٹیشنر
موبن لال روڈ لاہور
پیرول مووی گیت
قیمت ایک روپیہ
۱۹۳۸ء
بار اول

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

گل نخستین

ہنوز ہم نفی در چمن نے بینم
بآب جو نغم خوش را نظارہ کنم
بخامہ کہ خط زندگی رقم زدہ است
دل بدوش و نگاہم بہ غیرت امروز
ز تیرہ خاک دمیدم قبائے گل بستم
بہار میرسد و من گل نخستینم
بایں بہانہ مگر روئے دیگر بہ بینم
نوشتہ اند پیامے بہ کون را بخشیم
شہید جہودہ قزو و تارہ آہیم
و گرد اختر و المندہ نہ پردہ ہم
اقبال

آیا بعد باید داشت کہ انشاء پرہیزی و مضمون نگہی و نہ
شعر و شاعری با بے است پس اہم از فصاحت و فصیحہ است
بسیار مغتنم از بلاغت۔ قوی را نہ بینی کہ فصاحت آں قوم
دریں باب فرس تراندند و سمانے را نیابی کہ بغض آں زبان
دریں فن ساقطت را واجب نہ شمرند۔

نثر مشکل تراست از نظم | علماء ظاہر ہیں بریں رفتہ اند کہ

نثر از نظم سہل است و ازیں جاست کہ نغینت کہ بچہ انسانی
حرف سے زند بہ نثر سے پروازد۔ گفتہ اند کہ ازیں پے میتواں
برو کہ نثر تقاضائے فطرت انسانی است و شعر قریب است
بہ کسب بہ نسبت فطرت۔ و اگرچہ شاعری ہم ملکہ وہبی
است ولے ہیچو نثر قریب نیست۔ پس جائز آمد کہ گفتہ شود
کہ ملکہ نثر فطرت است و ملکہ شعر خلاف او۔

ولے ژرف نگاہان دور ہیں برعکس ایں تصریح نمودہ اند
الو عموماً حافظ کہ حامل لوار فصاحت است و شہسوار میدان بلاغت
کے را از بلغا نیابی کہ خوشہ چینی اورا فخر نشمرد۔ و استفادہ
نہ کتب او و اتباع طرز او شعار خود نسازد۔ در "کتاب
البیان و التبيين" کہ حب فرمودہ علامہ ابن خلدون
اصل مہدوم است در ادب عربی۔ جنیں نگاشتہ کہ۔

"نثر از نظم مشکل تراست و نظم از نثر مرغوب تر۔
برائے ہمیں است کہ از نظم عربی عشر عشر مضامین نکتہ و از
نثر عرب عشر عشر ہم مروی نگردیدہ۔"

نہ بینی کہ از فصحاء عرب و عجم در باب نظم خزینہ کافی
و ذخیرہ وافی یادگار ماندہ۔ ولے از نثر شاں بجز جملہ ہائے
چند بطور ضرب المثل و حکم روایت نہ شدہ۔ آیا کسی نشان

میتوان داد کہ از سرآمد فصحاء عرب سبحان وائل و اکثم بن
ضیفی و قس بن ساعدہ ایادی و غیر ہم ایں خطبہ مفصل یادگار
است و از قدماہ اہل فارس مثلاً بزرجمہر وغیرہ مثاہیر بلغار
فلان خطابہ مرتب و مجمل ہما رسیدہ و جملہ ہائے معتد بہا
ازاں بدست ضیاع بہاد زرفتہ -

ایں را بگذار! از ماضی بعید و قریب بماحول خود در آ-
و در زمانہ حال در پس و پیش خود نگاہ را بچولان دہ - لاحالہ
بایں نکتہ پے خواہی برو کہ در زبان اردو شاعران شیریں
کلام و سخنوران نغز گو خیلے کثرت دارند و کلام ایشان را مردمان
ذی ہوش آویزہ گوش مے سازند و حرز جاں مے انگارند و
اشعار آناں را فصحاء نامدار باب زرمے نگارند - دورے نیابی
کہ از شہسواران سخن خالی باشد و زمانے نہ بینی کہ از جادو
بیانان شیریں مقال تہی دامن شمرود آید -

الضاف بدہ ! آیا در نشر اردو ہم ایں کثرت است و نشر
زبان ما ہندیایں ہم بریں منوال - آیا انشا پر وازان ایہ زبان
ہم ہمویں کثرت دارند؟ آیا در بطون تاریخ ، در تشریفاتی
بجز ابوالکلام آزاد و ظفر علی خاں کسے چناں سیاق جدید
اختراع نمودہ کہ تقلیدش متعسر باشد و اتباعش متعذر ؟
و در باب سہل متنع کسے ہچہ شعلی و حامی و آزاد و نذیر

از بطن مادر گیتی زاده ؟ کلاً قسم کلاً۔

تشریف است **مہتمم بالشان** | ازیں مے توان یافت ۔ کہ
شاعری مشکل است و انشا پروازی مشکل تر۔ پس ہویا گشت
کہ نثر نویسی بذات خود سہی است بس عظیم الشان کہ در آن
بجز فیض قادر الکلام و بلیغ شیریں مقال کسے روئے کامیابی
کتر مے بیند۔

تاریخ نثر و بیان بے اعتدالیہا در آن | پس در ہر دور

و در ہر زمانہ بر باطن لازم است کہ انشا پروازی را مرکز
توجہ خود سازند و نثر نویسی را بہ پایہ تکمیل رسانند۔

علماء ادب ”مشکر اللہ مساعیہم“ دین باب خیل
سعی بکار بردند و ذخیرہ و فیض برائے تشنہ کمان فصاحت و
بادہ پیمایان بلاغت یادگار گذاشتہ اند۔ وے خشت اول
چوں از سور اتفاق کچہ تہادہ شد۔ ازیں رو بہر کہ آمد
برو بیافزود تا آنکہ نثر نویسی مجموعہ خرافات و ذخیرہ
افسانہا را نام کردند۔ ایں است خامی اول ازینجا باز ایں
افسانہ نویسی را رواج دادند در نثر مسجع ، و در عہدہ برآری
از ان تکلفات نامنوا و تطویل لا طائل را بکار بردند چنانچہ
خوانندہ را بجز ذخیرہ الفاظ دست خالی ماند۔

انہدالہ مقامات | در ادب عربی از ہمہ پیشتر ابو بکر محمد

بن درید، متوفی ۳۲۱ هجری مصنف "جہرہ" انشاء پروازی را
 بذریعہ چل افسانہ ابتداء کرد۔ ولے بدیع الزماں ہمدانی
 متوفی ۳۹۸ هجری مولف "مقامات ہمدانی" لکھتے کہ ابن درید
 دریں باب پیچھے بر خوردہ و امرے مقبول خاطر ازو
 سر بر نزدہ۔

ہمدانی ازین متاثر گشتہ "مقامات" خود را تاسیس نمود
 و چہار صد مقامہ در مذمت گداگری یادگار گذاشت در عبارت
 مسیح الفاظ مشککہ را جمع نمودن نزد ہمدانی انشاء نویسی است
 و بس۔ نے نے انشاء پروازی امرے است و را۔ این
 تکلفات بے جا۔

ولے در مقامات ہمدانی بہ بینی کہ او نشر سادہ و شرمج
 و نشر مسجع ہر سہ را بکار بردہ۔ الغرض بظاہر از تکلف خود
 را دور تر داشتہ اگرچہ در ادائے این ہر سہ مدارج بہ تکلف
 در تکلف بر خوردہ۔

بعده ابو محمد جریری متوفی ۴۵۵ هجری، مولف "مقامات
 جریری" آمد و این ہمہ نشر نویسی را بہ ہوں گز پیمود کہ
 پیشتر ازو ہمدانی پیمودہ بود۔ اگرچہ بسیارے از فنون ادب،
 مثلاً ضرب الامثال، تالیخ، اعراب، چیتاں وغیرہ را بر
 ہمدانی اضافہ نمود ولے در طریق ادائے تکلف را سہ چند ساخت

نثر مرجز را ہم خیرباد گفت تا بہ نثر سادہ چہ رسید و
پہنجا مقالہ در نثر مسجع تحریر نمود۔ مگر در حقیقت روح
ادب عربی را ہموارہ از کالبدش آوارہ ساخت۔

بعداً محمود ز مخشتری متوفی ۱۳۸۸ھ مولف "کشاف" رسید
و ہر جریری ہر چہ دریں باب میتوانست بہفروہ مقالات ز مخشتری
کتابچہ است متداول میان اہل علم۔

تا آنکہ در آخر قرن ہشتم نوبت بہ وزیر لسان الدین
الخطیب مغربی رسید۔ وزیر موصوف بر مسجع بندی طوالت
صل و درازی لا طائل را اضافہ نمودہ۔ علامہ احمد المقرئ اندلی
در کتاب "نفع الطیب" جلد سوم و چہارم نظم و نثر وزیر موصوف
را فزایم نمود۔ آنجا ملاحظہ باید کرد۔ در باب نامہ و پیام چندان
طوالت ہے بینی کہ بالاتر ازو ہویم و خیال نگنجد۔ وزیر موصوف
ہمیں را فصاحت و بلاغت پنداشت۔ قول یحییٰ بن خالد
بریکی سرآمد فصاحت زماں و اولین موسس علم بلاغت را گوش
نداد کہ او برائے منشیان خود توقیع نوشت۔ خلاصہ اش اینکہ
"اگر بتوانید ہمہ نامہ و پیام را مثل فیصلہ حکومت و
حکم شاہی سارید۔ کہ بسیار خوب ہے باشند۔"

ایزد بے چوں جزائے خیر دید علامہ عبدالرحمان بن خلدون
را کہ او باوجود اینکہ نمک پرودہ لسان الدین خطیب بود

و مغرور در احسانات بے پایان او - و بے با او بر سر سیکار آمد
و بر نثر او بسیار سرزنش نمود و طریق او را خیر باد گفته و در
ادب عربی سیاق جدید را اساس نهاد - و درین عالم تا قیامت
یک طرز اینق یادگار گذاشت که اتباعش ازاں روز تا باین زمان
کسے را دست نداده - سبح بیہنجی را گذاشت و بجائے ضامنہ نویسی
و تکلفات بارده بہ حقیقت نوشتن پرداخت -
نثر فارسی تا این جا کلام بود در نثر عربی و بیان آن غایبها
کہ دلائل جاگزین شده -

زبان فارسی کہ در ہر امر دست نگر زبان عربی بود و از
خوان افشارش زلہ ربا، چہ طورہ ممکن بود کہ در تکلفات نثر
نگاری تقلیدش از دست دادے - چنانچہ قاضی حمید الدین در
ہیاباد ۵۵۵ "متممات حمیدی" نوشتہ روح نثر فارسی را گوشمالی
داده بویہانہ رسانیدہ در خیال تکلفات لفظی و اتباع رسوم سبح
بیہنجی حقیقت را از دست دادہ محض یا ضامنہ نویسی قناعت نمود
تا باین حد کہ در اتباع محسنات لفظی مصلحت را بسکک تحریر
آوردن محبوب نہاشت ازاں قبیل است این شعر او کہ در
"صنعت قلب" نظم کردہ ہے

شکر بہ ترازوئے وزارت برکش شو ہمرہ بلبل بلبل ہر ہوش
علامات اہمال بر شعر واضح و لائح است - البتہ صنعت تقلید

موجود است و مہول بود مقصد مؤلف شعر۔

از قاضی حمید الدین بطریقہ بہتر، و طرز خوب تر کسے صنعت
قلب را بایں جملہ ذومعنی ادا نموده - (سائل) مرادم دارم -

(محبوب) بر آید یارب -

نتیجہ بحث | جملہ المرام اینکہ برائے انشاء پروازی ہمیں
یک پنج تجویز نمودند - یعنی افسانہ نویسی - والہم بطریق نشر
سبج و تکلفات لا طائل -

دور اصلاح | حضرت شیخ مصلح الدین سعدی شیرازی رح

ایں بے احتیاطی پا را کہ ابناء زمان در نشر بکار مے بردند از
دور محسوس نمود و دلش بریں بسوخت - پس کمر ہمت بستہ در
میدان نشر جولانہا نمود - و بر ابناء زمان واضح گردانید کہ نشر
نویسی و انشاء پروازی بچہ طور باید - شیخ مذکور دریں باب طرز
اینتیق و طریق جدید اختراع فرمود کہ کار ہر کس و ناکس نیست
چنانچہ در "ایجاز قصر" کتاب "گلستان" بسلک تحریر آورد -

کہ ازل زمان تا حال کتابے ہم پلہ اواز کتم عدم سر بر نژدہ
تا بہ بہتر از وہ چہ رسد - بلکہ حضرت جامی باوجود اینکہ در نشر
نویسی پایہ دارند پس بلند و در انشاء پروازی رتبہ دارند فوق
العادت اگرچہ در کتاب "خارستان" دعوی اتباع طرز سعدی
نمودند و لے دانشمند مے داند کہ مشبہ را مقابل در داند بکتا

نہاوند و خرہرہ را در بازار جوہریاں آرائش دادند تا بایں حد کہ
شیخ ابوالفضل با آل طنطنہ و شوکت و عظمت ادبی و علو
مرتب و مکانت علمی مے نویسند کہ ”شبے سرنجیب تفکر فرو
بردم کہ جملہ ہم معنی ایں جملہ سعدی .. از بستر زرمش
بجا کتر گرمش نشاند .. در عنایت الفاظ و فصاحت معانی
انشاء کتم - نتوانسم و دم از عجز در زدم“

الغرض ہمہ فنون نثر را شیخ مذکور در گلستان جمع نموده
تا شاہراہ باشند سالکان ایں مقامات را و شمع ہدایت باشند۔
مہروان ایں منزل را۔ در گلستان اولاً جانب معنی را غور
کن از سیاست تا باخلاق فاضلہ چہ طور رہنمائی فرمود
بعداً بجانب الفاظ و عبارات در آ۔ آیا مے توانی کہ لفظ
از جملہ برداری و لفظ ہم معنی اش بجائے او بگذاری ؟
حاشا و کلاً۔ سخن قطعی است کہ جملہ بے معنی خواہد گشت۔
بنام ایزد یچوں ! چہ ظلم است کہ حضرت شیخ در ایں
الفاظ سہل منتہی بستہ اند۔

حملہ ہولاکو نہ فقط سیاست اسلامیہ را برباد ساخت
بلکہ سیاست، ادب و علم و اخلاق وغیرہ ملکات گرامنایہ
را ہم باستیصال رسانید۔ ازین جاست کہ طریق سعدی
رواج نیافتہ و کسے بریں منوال نیافتہ۔

ایں بود سخن در ایجاز قصر -

دور اطناب | بعد ازین دور دورے دیگر بیامد - مؤلف تاریخ "وصاف" و مؤلف "درۂ نادرہ" طرز دیگر آفریدند گوئی روح لسان الدین خطیب است کہ در قالب ایماں حرف مے زند - و ایں طرز را در اصطلاح اہل معانی اطناب مے نامند کہ مرتبہ ایست بس رفیع از بلاغت - و لمے بہ باعث غلو ہے جا ایں حضرات اطناب مذکور برا از حدود بلاغت خارج نمودہ بسرحد "تطویل" رسانیدند - کہ مرتبہ ایست مقابل بلاغت و عذر از اں اولی و پرہیز از د واجب مے دانند -

تا آنکہ نوبت بہ شیخ ابوالفضل بن مبارک رسید در الفاظ سادہ مشکل نویسی را ابراز نمود - پس شیخ مذکور امام اطناب است چنانکہ سعدی پیشتر اے ایجاز قصر است و لکن وجہۃ ہو مویلیہا -

دور موجودہ و تقاضائے | در زمانہ حال مذاق لطیف حکم او در ادب و التشاء | نمودہ کہ طرز سعدی اگرچہ اصل است در انشاء و نشر، و لمے ادایش مشکل تر است و تقلید طریق وصاف و ابوالفضل مذاق ابنائے زمان شغل نمے کند - دیدہ باشی کہ در دور حاضر اصل زبان

پارسی در نشر نہ تقلید سعدی نے کنند و نہ بسوئے ابوالمفضل
 نے گرائند۔ بلکہ اتباع طرزے نے کنند غیر ازیں ہر دو
 طریق - و ہمیں است حال انشائے عربی، در دور حاضر -
 مایاں ایں طرز جدید را اتباع طرز اروپا نے نامیم۔ لایب
 طرزے است بس عجیب و دلکش - خیلہ مفید و دورتر
 از تکلفات - چہ حسب تقاضائے وقت بہترین انشا آن
 است کہ معنی اش حقیقتی داشتہ باشد ناقابل انکار -
 و الفاظش باوجود فصاحت و عذوبت از تکلفات صنائع و
 سجع لا طائل برکنار باشد -

بنا بریں احتیاج است بسوئے آل نثر نگاری کہ
 مسائل قطعیہ حاضرہ را در سلک الفاظ شیریں کشیدہ
 و در عقدہ جملہ ہائے فصیح و بلیغ در آورده آمیزہ
 گوش اذہان متعلیمین گردانند - تا ایشان در ضمن ادب
 از حقائق فنون مروجہ و دقائق علوم رسمیه ہم بہرہ
 گیرند - علماء گفتہ اند کہ :-

”علم ادب زیب و آرائش ہمہ علوم است - علمے
 را بنیادی کہ از پشتیبانی ادب مستفنی باشد - مسئلہ دقیق
 تر اگر بہ ادیب جادو نگار و فصیح شیوا بیان بر خورد
 با سہل طریق بدماغ سامعین جاگزین مے تواند شد -“

پس بجائے حیرت است کہ انشاء پر دلالت ازین اصل
کلی چرا غفلت ورزیدند۔ و چرا شراب را از حقائق و
مسائل دقیقہ تہی دامن گذاشتن گوارا نمودند۔

کتاب پاد شیراز

برائے رفع ہمیں ضرورت و دفع این احتیاج بہ
تالیف کتاب "پاد شیراز" پرداختم۔ چہ شب ہاست کہ
بروز رسیدہ۔ کتب اہل فرنگ و مصنفات اہل اسلام
را مطالعہ نمودہ حسب تقاضائے دور حاضر مواضیح جدیدہ را
منتخب نمودم و بران عبارت ششمہ و طرز شگفتہ، از
تکلف دورتر، بحث نمودم۔ تاکہ ع

چہ خوش بود کہ برآید بیک کرشمہ دو کار

قال الله تعالى، فبشر عبادى الذين يسمعون القول

ويتبعون احسن

این است مجملات از "پاد شیراز" بر قارئین داشتند
لازم است کہ اولاً موضوع کتاب را از بر کردہ و مقدمہ
را در ذہن خود جا دادہ بخواندن کتاب پردازند و مواضیح
مختلفہ را مطالعہ نمایند۔ تا از ادب و فلسفہ ہر دو بہرہ وافر

بردارند۔ و تا انشاء پردازى برائے رہنموی باشند۔ بہ
حکمت و دانش۔
وما توفیقی الا باللہ العظیم۔

---

۲۵ فروری ۱۹۳۸ء فیروز حسن بٹ

مضامین

فهرست مضامین

مضمون	صفحه	نمبر
مطالعه کتب	۷	۱
الورسجان البیرونی	۱۴	۲
تعلیم مخلوط	۱۸	۳
سیر کشمیر	۲۵	۴
حضرت سعدی	۳۱	۵
۶ زمانه با تو سازد تو با زمانه بیاز	۳۸	۶
روضه تاج محل	۴۴	۷
سینما	۴۷	۸
ایران جدید	۵۱	۹
حضرت سمری کرشن	۵۷	۱۰
جنگ عظیم	۶۴	۱۱

صفحه	مضمون	شماره
۶۰	ادبیات ایران در عهد خلافت مبارکه	۱۳۱
۸۷	ریاضت جسمانی	۱۳۲
۹۲	فرائض زوجین	۱۳۳
۹۷	عمر خیام	۱۳۴
۱۰۳	آداب والدین	۱۳۵
۱۰۸	برکات برطانیه	۱۳۶
۱۱۳	آب تلخوش که صوفی ام الحیاتش خواند اشتهی لنا و اعلی من قبله العذارى	۱۳۷
۱۱۹	مستقبل هند	۱۳۸
۱۲۴	الملک یقی مع الکفر و لایقی مع انظم	۱۳۹
۱۳۲	ابوالفیض فیضی	۱۴۰
۱۴۰	حیات اجتماعی	۱۴۱
۱۴۳	شعبه از ناف آهو آفریده بشوخی بر سر عالم دویده	۱۴۲
۱۴۹	موازنه مدینیت و بدویت	۱۴۳
۱۵۳	سفر	۱۴۴
۱۵۸	آثر صحبت	۱۴۵
۱۶۱	کالمسکه بخار	۱۴۶

صفحہ	مضمون	نمبر
۱۶۲	کتبیہ شمس	۲۸
۱۷۳	حقوق والدین	۲۹
۱۷۹	حقوق اولاد	۳۰
۱۸۱	محبت	۳۱
۱۸۲	سعی و عمل	۳۲
۱۹۰	خاموشی	۳۳
۱۹۳	چود و سخا	۳۴
۱۹۷	آداب الاشياء	۳۵
۲۰۳	راستی	۳۶
۲۰۷	راجہ ٹوڈر مل	۳۷
۲۱۱	تواضع	۳۸
۲۱۵	وقائے عہد	۳۹
۲۱۸	صبر	۴۰
۲۲۱	شیخ ابوالفضل	۴۱
۲۲۷	تفاوت تمدن مابین شرق و غرب	۴۲
۲۳۵	وقت	۴۳
۲۳۹	تہذیبیات	۴۴

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

مطالعہ کتب

مطالعہ را دو اقسام است - مطالعہ طلبہ و مطالعہ فارغ التحصیل اہل علم - فوائد و منافع کہ از مطالعہ عاید می شود در حصرتی آید و در جزائری گنجی - برخی از طلاب مطالعہ را ضیاع وقت و غیر ضروری گمان می برند - ایشان بیار غلطکار اند و سہو شان ناقابل تلافی است - از مطالعہ بر طبائع طلاب باسی می افتد کزو عادت اصطبار و استبدال می آموزند - لیاقت ملیہ زیادہ می شود - علم بسرعت حاصل می شود - در اسباق آئندہ اعانت گیرند - در شکستن سنگلاخ مضامین حوصلہ فرخ می شود و اساتذہ و والدین خوش و خرم می شوند - در امتحان

فوز و فلاح تحصیل شدہ عزت و نام و نمود کسب می شود۔ انعام و وثیقہ دادہ می شود۔ در دین و دنیا بہبود و سود افزودہ می شود۔ معلومات و قوائے عقلیہ مہترقی می شود و طلبہ در ابنائے جنس شان مہتہ و مبتہج می شوند۔

از مطالعہ کتب تواتر تخریج و اخطاط اقام بساط ہویدا می شود و از احوال و کوائف مردمان ہر تاز و اچلہ اسباق اہم اخذ می توان کرد۔ در بطون کتب عبرت و حکمت و فلسفہ عقلائے روزگار و بکینائے اعصار و امصار موجود است و چنان تجارب و مشاہدات مندرج است کہ برائے سالکین عالم تعلیق در مراحل زندگی مشعل راہ است۔ بدائع و دلائل قدرت و عجائبات بقولہی و رنگارنگی منظرہ طلبانج و مواد در کتب جمیلہ یافتہ می شود۔ ہر شاگرد بہ شعب متفاوتہ سائیس شخصیت دارید باید کہ کتب و رسائل کہ حامل آہنہا است مطالعہ کنید۔

کتاب مونس خلوت و اندوہ گاہ جلوت است۔ ازین فوائد سہ گانہ استحصا ل می نمایند۔ اولاً ابنساط و ابتہاج، ثانیاً تریح و تریخ نفس و ثانیاً فضیلت و ابہت شخصیت در اقران و امثال۔ از مطالعہ کتب در اذقان و افہام تشخیز و نورے و در قلوب و صدور تقویت و سرورے می نماید۔ ازین در خیالات طہارت و صفاء، شائستگی و شستگی و ارتقا و اعتلا سے افزاید۔

مطالعه کننده تعبیر ضمیرش را بوجه اولی ترجیحاتی می تواند کرد. مردمان با هوش و خرد و صاحبان عقل و فرهنگ شایسته را که بدون شوق کتب باشد از درپوزه گری که موانع کتب بینی داشته باشند کمتر و کمتر دانسته اند. افاضل سخاوتمند را قول نقل کنند که این چنین گدگری را بر سلطانی هفت اقلیم که محروم از مطالعه باشند مزج دانند.

چنانکه در انتخاب احباب و ندما احتیاط ورزیدن لازم است همچنین در نخبه کتب غور و تامل کردن اولی است. مطالعه کتب غیر مفیده و مضربدتر از صحبت یار بد است. مرد کیس و فکر همواره همگی هست و جلگی نهمت خود را به چنان کتب محصور دارد که نتایج مستغن دارد. درین حالت از مطالعه قلیل نتایج بهیبه و عظیمه حاصل شدن مشکل نیست. بنابراین در انتخاب کتب حرم مالاکلام و غرض مستدام لازم بل الزم و الشب است.

جبه بجز کتاب خانه را نگهداشتن موجب فقر و مهابات پنداشته اند. لیکن حق بجانب ایشان نیست. چرا که ایشان قرار واقعی استعمال کتب نمی کنند و کماحقه استفاده نمی کنند. کتب داشتن مرتب و مذتب و مزین و مطلقاً و اند آنها هیچ فائده بر نگرفتند همچنان است که باری تعالی عز اسمه در مبنی

سامی فرموده است: "کشل الحمار یحمل اصغلاً" ۵

ازان چه شد که کتب خانہ جہاں از تست

ز علم ہرچہ عمل مے کنی ہماں از تست

و ہزار داستان ایران اعنی ببل شیراز مسی مصلح الدین

سعدی علیہ الرحمۃ در حق چنین کس فرموده است ۵

علم چنداں کہ بیشتر خوانی چوں عمل در تو نیست نادانی

نہ محقق بود نہ دانش مند چارپائے برو کتابے چند

فرائس بیکن کہ در عہد ملکہ الزبتمہ فیلسوف وحید العصر

فید الدہر بودہ است مضمون خود کہ بر "مطالعہ کتب" تحریر نمود

چنین رقمطراز است - فحوائے او تلخیص کردہ رقم ذیل است -

از چنین قبیل مضامین بالغ النظری ، البکار افکار ، تنق غوامض

و نکات ، وسع معلومات ، خالق پروردہی و معارف پروردی جبلت

انسانی طشت از بام مے شود - بیکن فحوائے و مطاوی پیش پا

افتادہ را در البسہ ندرت و بکارت طبوس کردہ اہل علم را

مبہوت کردہ است -

مردمان تجربت و خبرت کارہائے ہرجوعہ را بحسن طریق و

بسی جمیل انضام می توانند کردہ - لاکن نہ آہنخال ترتیب و تنظیم

مساعی و حسن تعقل بکار برند کہ فضائے زمن بظہور پیوندد - اکثر

اوقات کہ در مطالعہ و کتب بینی صرف کردہ آید تخلیق کنندہ

تہاوں و تکاسل است۔ اگر مطالعہ را بہترت در تریح ترویج
 دہند اہتمام قصص و تصنف لاحق گردد۔ اگر بہ تفقید قواعد و
 ضوابط مطالعہ تفتیح معاملات بعمل آید آن سزاوار عالم باشد۔ مطالعہ
 مکمل فطرت انسانی است و مطالعہ ہم از تجربہ و مشاہدہ تکمیل
 و تثمین یابد زیرا کہ استعدادات ہمچو روئیدگیہائے قدرت است کہ
 حشو و زوائد آہنہا از قطع و برید مطالعہ فائت شود۔ مردکیاد و
 شاید مطالعہ را بہ نظر استخفاف ملاحظہ کند و سادہ لوح نیکو سیر
 بہ نظر استخوان مے نگرد۔ مرد فطون از مطالعہ استفادہ کند۔ مرد
 را باید کہ کتب بینی برائے ترویج و تکفیر کند و برائے تسلیم و
 اعتقاد علی العیا و نہ برائے خوش وقتی و گپ زنی و حرانی
 بل برائے تأمل و تفکر مطالعہ را اختیار کند۔

بعض کتب محض برائے التذاد و ذائقہ کردن است۔ لاکن
 دیگر قسم را از موقوف بلع مے کنند۔ بعض دیگر کہ شمار آہنہا
 محدود و محدود است در خورد انہضام و تکسر است۔ بالفاظ دیگر
 بعض کتب را جزو مطالعہ باید کرد و بعض دیگر را بتماہا باید
 خواند لاکن نہ بہ نظر غائر۔ قسم چہارم را بالاستیعاب توجہ
 موفورہ مبذول باید کرد۔

کتب بینی فارسی را مکمل و کامل می کنند تکلم انسان را
 ہوشیار و چست کار می سازد۔ و تحریر و غامہ ہر صافی و درست

کار و راست کردار۔ از تواریخ خوانی فراست و کیاست و از
مشاہدہ حالات و تاثیرہ کیفیات عبرت حاصل مے شود۔ سخن و
شعر بزلہ سخی و لطیفہ گوئی خلق کند۔ ریاضیات انسان را عاقبت
اندیش و متأمل مے سازد و مطالعہ فلسفہ قدرت عمیق و مبہم۔
اخلاقیات سنجیدہ و متین مے کند و منطق و بلاغت قابل بحث
و تحقیق مے گرداند۔ چنانکہ امراض بدن را مداوات و معالجات متحقق
و معین است مثلاً گلولہ اندازی برائے سنگ مثانہ و غیرہ صید
اقلنی و شکار بازی برائے شش و صدر، یواشگی راہ رفتن
برائے خرابی معدہ و سواری اسب برائے سر و دماغ نافع و
فائدہ رساں است بچہنیں اگر حواس کسے پریدہ باشند ریاضیات
برائے او منفعت بحث است۔ اگر در حافظہ سخافت و قوت کسے
راہ یافتہ باشد مقدمات و تنقیحات و کلا فائدہ مند است۔ و
اگر کسے پشک از مشک امتیاز نتواند کرد۔ باید کہ ادبیات
را پیش بناد ہمت سازد تا ہمہ عیوب جسمانی اصلاح
پذیر شود۔

ابو ریحان البیرونی

نامش محمد ابو الریحان کینت ، پسر احمد خوارزمی بود۔ در خوارزم
تعلیم و تربیت تحصیل نمود۔ در علوم قدیمه و فلسفه یونانی
دستگاه کامل حاصل کرد و در ریاضی هم گوی سبقت از
مهاضرین برد۔ شیخ بوعلی سینا همصراع بود و باهم چشک زنی
داشتند۔ مباحثات تحریری که می کردند در برتش موزه محفوظ
است۔ چوں از خجانه یونان عطش علم خود فرو نشاند برائے
تجسس فلسفه حکمائے هند عزم هند داشت لکن اینج صورت
نمی بست۔ چوں کوکب محمودی به نصف النهار رسید او
خوارزم شاه را فرمان مرسل کرد که فضائے آنحضرت را بوسی
فرستند۔ ابو الحجاز خمار و البیرونی به افتخار تمام در زمره اکملین
محمود داخل شدند۔ بیرون در اقطاع سندھ شهرتے بود۔ چوں
اندر آن بلد تا بدیر اقامت داشت خود را از اسم بیرونی مشهور
گرو۔

دیرین زمانه محمود محمود با جود لامحدود محدود هستند

یخاڑے کرد و سکہ سطوت و جبروت بنوگ تیغ و سنان
 بر دل ہندیان بے دلاں مے نہاد۔ آل شہسوار میدان عمل
 بہ اعانت تیغ خامہ خزان علوم و فنون علما و حکمائے ہند
 را امانی داشت و بر دل و دماغ ہندوستان یعنی بر ذہان
 حکمت و سرائر پرورش فاتحانہ را آغاز کرد۔ بیک وقت دو
 فاتح بر ہند تاخت کردند یکے بذریعہ فوج و سپاہ و طبل و
 علم در فزاید مادی کوشاں بود این حملہ جات محمودی رنگ
 منتہانہ داشت۔ دیگرے حملہ علمیہ بود و فاتح آل ابوریحان
 بود و ادوات و اسلحہ جات کہ او بکار برد ادبیات عربی فارسی
 و سنسکرت بود و در علوم جوتش و نجوم، جغرافیہ، ریاضیات و
 ہیئت بہرہ دانی داشت۔ او با آنکہ غبی النسل بود در عربیت
 دانی ہمسرے نہاشت و در سنسکرت نہ صرف شاگرد ہنود بود
 بل استاد شال گردید این طریقہ را است کہ در آل ایام ہندوستان
 کہ مزج شورش و آشوب بود بیرونی چین نفیلت جہاں
 آکتاب کرد۔

تقاویف ابوالریحان بیرونی شہرہ آفاق است "القانون المسعودی"
 بہار بلتد مرتبت است۔ این بنام سلطان مسعود بن محمود بن
 سبکتگن انتساب دارد و در ۴۴۴ھ بہ اہتمام تام تمام شدہ
 بود۔ در ۸۶۸ھ مستشرقے از سرزمین المان این را اولی

الطباع منقلی گروانید و در زبان انگلیسی هم او را منتقل کرد
 و در مستقر دولت انگلیسیه (لندن) بهم می رسد۔ اسبیل
 ابو الفلہ کہ جغرافیہ نویس عظیم المرتبہ است در کتاب تقویم البلدان
 خویش انہیں مستفید شدہ است۔ الآثار الباقیہ عن القرون
 الخالیہ من تصنیف اوریجان دارائے موضوعات نجوم و تواریخ
 است۔ این ہم تادہ المثال است۔ "الارشاد فی احکام النجوم"
 و کتاب التہنیم فی صناعة التہنیم در نجوم، "الجواہر فی الجواہر"
 و الحجاب الطبیعة و الغرائب ہر دو در فن طبیعیات و کتاب
 الصيدلة در طب و مقالید البیت در علم فلکیات نوشتہ۔
 کتابچہ در خواص احنائے خطوط و استخراج و تر تہریر نمود۔
 این سائر کتب نتائج و کاوش ہائے ذہن است و تا
 اکنون ازو یادگار ماندہ۔

عجائب الہند احاطت بر علم جغرافیہ دارد و معلومات گراں
 ارز و کارآمد درباره علوم ہندسہ و فلکیات ہم در بطن آل
 کتاب یافتہ می شود۔ پرامنور ساخاؤ الماؤی در ۱۸۸۸ء
 مقدمہ ضم کردہ کتاب را طبع نمودہ است۔

اوریجان را بجز تصنیف و تالیف و تدوین و تدریس
 بیچ شغلے مطبوع خاطر نمود۔ در اثنائے سال محض دو
 روز محض بہ معاشی کردہ بود و بملہ اوقات عمرانی را بر

مطالعہ، تفکر و تامل و تحریر کتب مختصر داشته بود از طرف دولت دنیا خیل مستغنی و بے اعتنا بود۔ در ایامیکہ القاولن المسخودی زیر تحریر بود سلطان صرہ ہائے زر مغربی بر خیل بار کردہ پیش او فرستاد۔ اورچکان روزینہ یک روز بگرفت و بقیہ را بہل کرد۔

در چہار مقالہ قصہ مندرج است کہ مخبر بہ علم نجوم او است۔ و ہوا ہذا — آورده اند کہ یحیی الدولہ سلطان محمود بن ناصر الدین بشہر غزنین بر بالائے کوشکے در چہار درہی نشمنہ بود بہار ہزار درخت روئے باورچکان کرد و گفت۔ من ازین چہار اند کدام در بیرون خواہم رفت و حکم کن۔ و اختیار آل بر پارہ کاغذ بنویس و در زیر نہالی من نہ۔ و این ہر چہار در رہ گذر داشت۔ اورچکان اصطرباب خواست و ارتفاع بگرفت و طالع درست کرد و ساعت اندیشہ نمود و بر پارہ کاغذ بنوشت و در زیر نہالی نهاد۔ محمود گفت حکم کردی؟ گفت کردم محمود بفرمود تا کنندہ و تیشہ و بیل آوردند بر دیوارے کہ بہ جانب مشرق است در پنجمین بکنندہ و انان در بیرون رفت و گفت آل کاغذ پارہ بیاورند۔ اورچکان بر وسے نوشتہ بود کہ ازین چہار در پنج بیرون نشود بر دیوار از مشرق درے کنند و انان در بیرون شود۔ محمود چوں بخواند طیرہ گشت۔ گفت

اورا بمیان سرکے فرو اندازند۔ چٹاں کر دند مگر بابام میاں لیں
 دلمے بستہ بود۔ البوریجان بر آں دام آمد و دام بدرید و
 آہستہ بزین فرو آمد چنانکہ بر وے افکار نند محمود گفت
 بالوریجان ازیں حال بارے ندانستہ بودی بہ گفت اسے خداوند
 دانستہ بودم۔ گفت دلیل کوہ غلام را آواز داد و تقویم از غلام
 بستہ و تحویل خویش از میان تقویم بیرون کرد در احکام آں
 روز نوشتہ بود کہ مرا از جائے بلند بیندازند و لیکن بسلاست
 بر زمین آیم و تندرست بر خیزم۔ ایں سخن نیز موافق رائے
 محمود نیامد۔ طیرہ تر گشت۔ گفت اورا بہ قلعہ برید و باز
 دارید۔ اورا بہ قلعہ غزنین باز داشتند و شش ماہ در
 آں حبس ماند۔ ع

سخن فہمی عالم بالا معلوم شد

تعلیم مخلوط

۵

منی دامن حریف نامہ چون ست ہی دامن کہ عنوانش بخون ست
 خدا سے لم یزل را بیکراں صفت و ثنا کہ انسان را از
 زیور حیا و شرم مخفی و آراستہ کرد و بتی خیرالودا، جمیل الشیم
 صاحب جود و کرم را بے پایاں درود و تحیہ اسنی کہ امت خود
 را بیش از بیش پیش از وقوع فساد مہلکہ مطح گردانید و غلغلہ
 اہل من مزید در بساط عالم زد۔ چنانکہ فراقان حمید ترجمانی
 وے نمودہ مے گوید و ان کنتم فی مرہب ممانزلنا علی
 عبدنا فالقالبسورۃ من مثله۔ و در جائے دیگر مے سراید
 کہ و لایاتون بشلہ ولو کان بعضهم لبعضہم ظہرا
 پس چون ازین برہان معلوم شد کہ ہدایات نظام تکوینی بہتر
 از نبی الحان و الانس بیچ کس نخواہد آورد۔ چہ ہر چند عقل
 و تمیز باو سیّد کائنات ہمانانگشتہ اند نصیب کس نیست۔
 ازین باعث کسیے توب گفتہ کہ ۵
 چون بہ شناسش نگاہ موسی کرد شدن از امتش نمنا کرد

پیش از اظهار حقیقت مطلوب چند مقدمات را باید نگاه داشت - اول اینکه گردش فلک دواره دائماً بر یک پنج نیست و مسلم است که سه

هر که آمد عمارت نو ساخت رفت و منزل دیگرے پرداخت دوم اینکه از ازل تا ابد اگر جمله کائنات پشتمانی یکدگر ساخته گوشش و کاوش کنند مصلح هیچ نبی کونین (صلعم) و هدایات هیچ قرآن حکیم نخواهند آورد - سوّم اینکه انسان از همه اشیاء ممتاز است و از میان افراد نوع بشر شریف نجیب را امتیاز کامل است و نجابت و شرافت را اصل و اساس جز بجا و عفت دیگر هیچ نه - چهارم اینکه زن در خلقت از مرد درجه دومی دارد و تبع است نه برابر و مقدم اگر چه مقدمات دیگر هم هست که معاون و ممد در ایضاح کشف مطلوب است لکن بریں اکتفا کرده به مقصود می پیایم تا که "خیر الکلام ماقول و دل" از دست نرود - و پُر سخنی بهلال نه انجامد -

از مقدمه اول معلوم شد که تغییر و تبدل را چاره نیست پس انسان را باید که اولی العزّی را پس پشت نه اندازد - و بالوقت شود نه ابن الوقت و مصادمات حوادث را کوه سال بر پاشی اندازد - پس چوں زمانه ما زمانه ترقی مادی است

و توغل در تکثیر عظام دنیوی و توفیر در تلذذات و متاع
راحت و آسایش گوناگون قطع نظر از تربیت جزو اشرف
که روح است فکان صادر نیامد لهذا هجوم باطل بر پیرایه
حق این چنین بشدت گشته که گویا هلاک و محض خیل چشم در
صدد خرابی پر شوکت و حشمت سلطنت عباسیه است و منتحق
است که هر که شمشیر زند سکه بنامش خوانند- لهذا تعلیم مخلوط
و جز این دیگر مفاسد ناگزیر بوجود خواهد آورد و پیچکس را
چاره بجز تسلیم نیست که

نا سزای را چو بینی بختیار عاقلان تسلیم کردند اختسایه
و این را هم علاج بود ولیکن امت ننهد را چه باید کرد
که بر شمع مغرب پروانه وار هجوم ساخته است- همچو طوفان ما
را نیز در گرداب کشیده اند و خرپوزه از خرپوزه رنگ می گیرد-
از مقدمه دوم معلوم می شود که اصلاحات بنویس را بعمل
آوردن باعث نجات و فلاح است چه مسلم جمله فسرزائگان
هست که انسان را باید تابع شدن به عقل و حکم و صاحب
بلع سلیم تا ملکات ردیه برو چیره نشود و چون این بدایات به
پشت است و اگر برین کس عاقل شود در دایره فائز المرام
گردد-

و مخفی نیست که آنچه نصب الهی خود ساخته بودند سلاطین

جہاں پر را سہر بدیوار آوردند۔ و سطوت موروثی شان در عش و
 قاشاک آہینہ بند۔ و حکم حضور اینکہ الحکمة ضالة المؤمنین نہ
 اینکہ ہر چہ آید بلا تميز و تفتیش دست خوش باید نمود۔ چہ
 الدنیا حلوة خضرة .. الخ و عسی ان تجبوا شنیاً
 و دھو فشر لکم ہر کس را خصوصاً انت اسلام را فلاح جزہ
 بقوانین فرقان نہ خواہ گشت۔ و لو اعجبکم کثیرۃ الخبیث
 و لعبد مؤمن خیر مشرک و لامتہ مؤمنۃ خیر من
 مشرکہ۔ و واضح است کہ مدعیان تہذیب نیز خوشہ چینان
 اند نہ مؤسسان چہ حالت پیشینہ شان شاہد عدل است۔
 و محاصران ما نیز بیشتر قواعد اسلام را جذب نمودہ اند اگرچہ
 بزبان تسلیم نے کنند چرا کہ طرز پیشینہ شان مبانی کوائف
 عالیہ بودہ است۔

از مقدمہ سوئم معلوم گردد کہ چوں حیا نباشد شرافت
 عنقا گردد و اصل نجابت حیا است لہذا گفتہ اند الحیا من خیر
 کلہ و اذا لم تستحی فاصنع ما بشت۔ و جملہ آداب
 موقوف بر حیا ہست ازینجبت نبی کونین تاکید فرمودہ گفت
 کہ الحیا نصف الایمان۔ پس چوں کسے بریں متاع عزیز
 حملہ کند آدمی را باید مدافعت کردن نہ سپر انداختن کہ چوں
 اورفت آدمیت نماند و بے آدمیت در زمرہ دیو و دغا

شود۔ بل اسفل وازل دے۔ و دریں عالم ع
 نباید کہ نابت نہنشد آدمی
 و چون از مقدمہ چہارم واضح است کہ زن در جبلت
 و فطرۃ حیثیت نالوسی دارد و با او معاملہ ہم مطابق درجہ
 دے باید نمود چہ افراط و تفریط جز خسر الدنیا و الآخرہ نتیجہ
 ندہم۔ و باید ہمید کہ در ہر کلیہ مستثنیات ناگزیر است۔ و
 عالم انسان ہم ازو خالی نئے و کسی چہ خوش گفتہ کہ سہ
 نہ ہر زن زنت و نہ ہر مرد مرد۔ خلاہ پنج انگشت یکساں نہ کرد
 پس ہمیشہ محل بحث را مد نظر عامہ افراد شئی باشند نہ
 خاص و خاص الخاص۔ و زنان جملہ یک گوئند چہ خود عقلا
 گفتہ اند سہ

نہ مثل زبیدہ است ہر بیوہ نہ انجیر نام است ہر میوہ
 و یقین است کہ اکثر بل قریب کل افراد زن کم عقل
 ہستند و ایتہار را شاکستہ اند نہ امر و انتظام امور کلیہ را۔
 و بوجہ کم عقلی و قصور فہم زیادہ میل ایشان بہ فساد باشد و
 کسی چہ خوش گفتہ کہ سہ

اگر نیک بودے سرانجام زن زنان را مزین نام بودے نہ زن
 چون این مقدمات معلوم شد واضح گردد نتیجہ تعلیم مخطوط
 ہمہ ماں بہ فساد خواہد گشت و آنچه تعلیم سنواں را والہ گشتہ

اند۔ ما نیز معترف ہستیم لیکن سجدیکہ از دائرہ عفت بیرون نشود
 چہ خدائے بزرگ و برتر کہ خالق ہمہ کس است و انجام ہر کس
 خوب سے داند تخلیق عورت را علت اطمینان و سکون مرد قرار
 داده است و گفته کہ و خلق منہما زوجہا بسکن الیہا۔ و
 عورت ہم محل تولد و تناسل است و تاقیامت این کار از او
 بظہور خواہد پیوست۔ پس اگر تعلیم مخلوط بیایا افتد از بسکہ عورت
 عمل کشش میل طبعی مرد است کار تعلیم بمعاشقت ہر ۲ و ۳
 خواہد گشت۔ چنانکہ بر بینندگان تضاویر متحرک و متکلم واضح
 است کہ در پردہ کہ سکرین (Screen) گویند حالت بیابی
 جنوں باین غوغائی عشق از کدام ابتدا نموده است ازین تعلیم
 مخلوط است۔ و ۵

مرد باید کہ گیرد اندر گوسش گرنبشت است پند بر دیوار
 و مقصود ضائع خواہد گشت۔ ہیچو زاع کہ بہ تگ کبک
 پرواز خود ہم از دست داد۔ و این چنین مفسد را اروپا
 کنوں انجام دیدہ نالال است و کف افنوس سے مالہ رع
 کار چوں از دست رفت کنوں چہ سود

چنانکہ بر قاریان جہاید محفی نیست۔ اگرچہ در تعلیم مخلوط
 فائدہ اموال و مبلغات است لیکن مال برائے صیانت نفس و
 حفاظت عورت و عفت است نہ برائے تعیش بے محل و اسراف

ناروا۔ و اینکه مے گویند کہ چون چیزے را بسیار دیدہ شود او از
نظر اعتبار ساقط گردد۔ این کلیہ در حق اختلاط زن و مرد عاید
مے شود کہ این اختلاط پنبہ با آتش است و کسے چہ خوش
سرمائیدہ ۛ

نہ تنها عشق از دیدار خیزد بسا کیں دولت از گفتار خیزد
و نتیجہ تعلیم جز پائیں نخواہد بود کہ زن خواہد گفت ۛ
دلم بردی و دلداری نکردی غم دادی و غمخواری نکردی
و مرد خواہد گفت ۛ
دلم خواہد کہ پدم سوئے یاراں دواں من بدست باز داراں
و سامح خواہد گفت ۛ

لہ بالغان این عہد زن مشرب اند یکسر
مردانگی جوئید از هیچ مرد عالم
بلے تعلیم مخلوط صفار ہر گونہ منفعت بخش است لیکن از
خطوہ ہم خالی نیست۔ کہ ۛ
خشت اول چوں نہد معمار کج تا ثریا مے رود دیوار کج
ۛ

مراد ما نصیحت بود۔ گفتیم حوالہ با خدا کردیم و رفتیم
این مصنون بسیار طویل الذیل است۔ مگر بقدر کفایت را
بس است ۛ

سیر کشمیر

در عہد طفلی از افواہ اکابرین و اسباق مدرسین بانگین بہ
 سمع این بندہ رسیدہ بود کہ کشمیر خطہ ایست بے سہیم و بے
 عدیل بر روئے زمین۔ امکرت در تابستان این حقیقت کبرئیی
 از مکاسن قوت بہو اطن فحل بر حسب دلخواہ بظہور نمودہ کہ
 اشتجار ثمردار قطار اندر قطار، مردمان بار بردار، زنان مرمرین
 جسد صد رشک عنادل چین و گلزار مصروف کار، جبال مرتفعہ
 و متضاعدہ و طغیان آبہائے طوفانی انہار برای العین مشاہدہ
 نمودم و خوشوقت شدم۔

اگر قدرت حق را تماشا خواہی کرد و روح مردہ را
 مجدداً احیا خواہی نمود بیا یک ساعت سیر کشمیر کن و دل
 را شاد و از مسرت آباد گرداں مے

از گل و گلزار آں قدرت باری عیاں
 عقل سراسیمہ سرگشت بہ حیرت نہاں
 ما چہار نفر روز سعد اندوز بکال سکہ بخارہ سوار شدہ عازم

کشمیر جنتِ نظیر شدیم۔ تا راولپنڈی بہ امنیت تمام مسافت نمودیم
بعد آں پہنچ راہ آہن نیست و موترا و لاریہا بکار برند۔ از
پنڈی تا کوه مری سیرودہ فرسنگ است و راہ بہجوزلف محبوباں
پُر پیچ و مَرَعولہ دار است ہرکہ تجربہ سابقہ بہچنین سفر نداشتہ
باشد سرش خیلے چرخ زند و اگر مستی و پر مہدہ باشد قے کند
و حالتش دگرگوں مے شود و اصلاً منتظی مے شود۔ لہذا حوضات
پیش خود نگاہداشتن از واجبات سفر است و باید کہ ماسوائے
چارہ پہنچ چیز نخورد۔ و خلومعدہ مفیدترین مداوات است۔
اگر پہنچ نشود از کثرت سرگردانی و غشیاں ضرور لاحق شود۔

راہے کہ بجانب کشمیری رود در خوبی نفاست و لطافت،
لطف و نزہت و منحت و حضرت بے مثال است ہمیں وجہ
موجہ است کہ ناقضان زمانہ و صیرفیان نقود کمال در توصیف
کشمیر و نواحی و سواد آں رطب اللسان و عذب البیان شدہ اند
چنانچہ عرقی شیرازی مے گوید مے

ہر سوختہ جانے کہ بکشمیر در آید گر مرغ کباب است کہ بالال و پراپد
گویند شاعرے را اتفاق سفر کشمیر دامگیر شد۔ چوں در ناجیہ
پیر پخال رسید رخت اقامت بگسترد و آغا را مہبت خود گردانید
آں خطہ زمہریر آں کوتاہ ہیں را ہمہ شب بر مضجع خود بغلطانید
و یک ثانیه ترفیہ خاطر عاشرش نداد۔ باداواں برخاست۔ و

بسیار برہم شد و زبان طعن بکثادہ گفت ہ
 نہ برف است ایکنہ بارو بر سر پیر فلک نف میکند بر روئے کشمیر
 الفصۃ بھولائے گوش خر دندان خر شد

اگر مؤثر ہمہ روز رواں باشد پیش از بیست و چہار ساعات
 در سری نگر کہ مستقر گمانی است خواہد رسید لکن لاریہا در
 رسیدن سری نگر سالم دو روز گیرد و بسیار تکاسل و خستگی را
 موجب باشد۔ در راہ گمرک خانہائے دولتی قائم کردہ اند کہ خیلے
 خوب و وسیع و مزین باشد۔ اول مرتبہ ایست کہ بہ کالسمک
 بخار و لاری چنیں طویل مسافت طے کردم۔ بسیار خوب و
 راحت بود۔ لاری ساعتی پنج فرسخ راہ مے پویند۔ تندی حرکت
 لاریہا بطورے بود کہ کلاخ و قتیکہ در پرواز مے بود لاریہا در برابر
 او رسیدہ ازو مے گذشت و کلاخ پس مے ماند این عجیب نماشاے
 دل خوش کن مے بود کہ بصارت را مسرور و بصیرت را پر نور
 مے کرد۔

در ہر بست و پنج میل یک قراول خانہ بجهت حفظ راہ
 و بعد ہر چند فرسنگ آرام گاہے ساختہ اند کہ محل استادن
 لاریہا است۔ آغا مردمان سوارہ پائین آمدہ آب می نوشند و
 قدرے تفرج مے کنند۔ نیز صاحبان لاریہا آہنا را آغا چرب مے
 کنند و آب مے نوشاند۔ آہائے عیون و آبتارہا چاییدہ ہچو

برف زده و شفاف مثل بلور باشد۔ جان و روح را فرحت و تازگی و جسم خاکی را بالیدگی بخشد۔ در راه تشیب و فرات با فراط است۔ گنج قریب چرخ نیلوفر سی حاصل شود و گاہ در قلب و ناف زمین مقیم باشیم۔

به هزار رنج و تعب راه که با عیش و طرب مخلوط بود به منزل رسیدیم و شکر خدا بجا آوردیم۔ صدق و صحت این شعر سعدی معلوم گشت۔

بے کرب و رنج گنج میسر نمیشود مرد آل گرفت جان برادر که کار کرد در سرنیگر رفته زور قے بکرایه گرفتیم و تا سیزده روز بر روی آب ماندیم۔ هنگام مراجعت سیر کارخانه پنبه رسی و پیرماشی کردیم مردمان کشمیر با وصف چرکیں بودن و شوغلن لباسی درین مصنوعات خیلے چابک دست هستند زنان کشمیری که در حق شال کسے۔

زن کشمیر در کشمیر بے شوهر نئے ماند

اگر ماند شبے ماند شبے دیگر نئے ماند

گفته تقیج و تقیض ایشان کرده است و نشان خبث باطن خود داده است از مردمان خویش درین صنف عقب نیستند بردستگاه بدل و جان کار می کنند و از ایشان کم نمی آرند۔

روز بے باغ و خوش رفتیم۔ انواع طهوری و حیواناتی که در

کتابے نوشته اند همه آنجا بهم می رسد۔ از هجوم مردمان نماندنی

نمکن نبود که کسی آنجا تا بدیر نماند بکند۔ شیر ابالدار، میمونهای
 مختلف اللون، انواع طوطیها و طاووسها و اقنای مرغهای شوش
 و مشنگ متفصل بودند۔ علاوه اینها در کثیر مقامات سرد سیر و
 سیرکن هم هست مثلاً گابند بل، گاگری بل، حضرت بل، اچھا
 بل و غیرهم۔ سیاه آبی که آزا ڈل گویند قطعه ایست آب
 مسطح که چند فرسنگ پهنائی دارد۔ مردمان مالک دور و دراز
 برای دیدن ڈل و آرامش دل آنجا می آیند و کشتیها و دکانها
 گرفته روزگار فرصتی بسر برند۔

بر رخ نور کثیر اصحاب کشاره داغ نه اند زیرا که با این
 قدر آب مصفا، هوای تروتازہ انبار شیرین و تفرجگاه های
 دلنش اینان ملوث به چرک و گندگی باشند۔ در اعمار خود
 اغلب سه بار جسم را شست و شو کنند۔ اولاً بوقت ولادت
 ثانیاً بوقت عروسی و ثالثاً هنگام مرگ و جنازه۔ چون ایشان
 جامه برتن کنند باز خود از تن جدا نمی کنند مگر عنال این
 فرض را انجام دهد۔

زنان کثیری بغایت خوشگل باشند لکن از حسن و دلاوری
 محض بچیز اند۔ جامه گندہ زیب تن می کنند و بدگل نمی نمایند
 باید که از وجود نامسعود کشمیریان کثیر را که رشک فردوس
 برین است

اگر فردوس بر روی زمین است بهین است و بهین است و بهین است
پاک بکنند که بهین یک عیب است و بس -

کشمیریان بسیار دروغ باف هستند در داد و ستد لاف زنی
و دروغ فروشی و تیره شان است - پیرپرست اند و پرستش قبور
هم کنند - حضرت بل مقامیست در کشمیر که آنجا موی مبارک
آنحضرت صلعم مدفون است - مردمان ضعیف الاعتقاد روز آدینه
آنجا در صورت ازدحام می آیند و شرف و کثرت قبر را گرفته
باوان بلند الحاح و زاری می کنند نظاره آن عبرت گرفتنی
است - ع بریں عقل و دانش نباید گریست

شاعری در مدح و وصف نگاری این خطه دلیزیر قصیده غزلی
ترقیم نموده است - برائے ضیافت طبع طلاب درج ذیل است -

مثلش نشان نداده کسانیکه دیده اند
ملک جهان و عرصه دوران روزگار
چشم زمان و عین فلک مثل او ندید
باغ بهشت گشت به پیشش شرمسار
صد بار آسمان بگرد زمین بگشت
تا همچو کشمیر یک باغ پر بهار
آرد بروی ارض میسر نشد و لیک
پس مضطرب شد دست و شب و روز بهیزار

سیارگان گنبد نیلوفری کہ اند
 یک انعکاس گلشن کشمیر پُر بہار
 باغ نسیم و باغ نشاط است جلوہ گر
 تا طالب بہشت نہ ماند در انتظار
 وادی کشمیر بود خال روئے دھڑ
 ہم غازۃ جمال رخ دشت و کوہسار
 کشمیریان بہ حن صبح و بہ دلبری
 گوئے سبق ربودہ ز خوبان ہر دیار
 آل زلف و خال و عارض سیمیں کہ پیش او
 خور و پرسی مدام خجل ہست و شرمسار
 تسنیم و سلبیل خجالت ہمے کشد
 زان چشمہ ہائے آب مصفا و آبشار
 منتاب ہست یک گل شبوئے آل چمن
 خورشید زرد آلوئے آل باغ پُر بہار
 و ایں شعر آخیں کہ بہترین ہمہ است کشمیر را برستانی
 جہان مزج قرار دادہ است و ہو ہذا
 کے آفرید خطہ چوں ملک کشمیر
 دست قضا و قدرت خلاق کردگار
 در کشمیر (مسرئیک) چہار باغات قابل نظارہ است باغ نسیم

باغ نشاط، شالامار باغ، چشمه شاهی - سیاحان جهان و
 مساحان دوران آسناها ورود کرده مسرت فراوان و نشاط
 بے اندازه حاصل کنند - نورالدین جهانگیر و نورجہاں از باغات
 ثلاثہ حظ مفرد اندوختند و زندگی خویش را بحیث و کیف
 بسر بردند - چنانچہ کسے بریں حظ گفته است
 صبح در باغ فہیم و شام در باغ نشاط
 شالامار و لالہ زار و سیر کشمیر است و بس

حضرت سعدی

۱۱۸۴ تا ۱۲۹۱ هـ

طرز کلام و حالات زندگی شیخ سعدی به نسبت دیگر شعراء فارسی بعدالمشرقین دارد - شیخ عالم با عمل بود - چیزی نه گفت که نکرد و نکرد که نه گفت - کلامش سلیس، عام فهم و پسند قلوب عوام است - بنا برین در محافل و مجالس مطبوع و خواطر شده است - اشعار و حکایات منشورنش از محاسن اسلام و تعلیمات مالا کلام محشو است - شیخ به لباس نصائح ترغیب و خوش معاملگی، خیریت، مهرباندری، خدا خونی، پابندی اصول حق اسلامیه، امانت و تدبیر داده است - هیچ مبلغ اینچنین کار مهم انجام نداده -

او عارف گوشه نشین و زاهد عزلت گزین نبود - و کس را مشورت ترک عالم نه داد - شیخ در ۱۱۸۴ هـ میلادی در خاک پاک شیراز که عجب خطه مردم زا است در عهد اتابک سعد بن زنگی از کتم عدم بمنصه شهوود ضواقلن شد - و چون به سن بلوغت رسید در کلیه نظامیه بغداد به معونت

و طبقه و ادرار شاه موصوف تحصیل علم می کرد چنانکه خود مقرر
است ۵

مراد در نظامیه ادرار بود شب و روز تلقین و تکرار بود
شیخ بر مناسبت نام اتابک سعد بن زنگی خود را سعدی
تخلص کرد. چون مغول نامعقول بر شهر شیراز تاختند شیخ در
بغداد رخت اقامت افکنده بود. بعد تکمیل تعلیم و فراغت
تحصیل شیخ سیاحت ممالک ایران و توران، چین و هندوستان
عرب، شمالی افریقه و فلسطین و ترکستان کردن گرفت. در فاتحه
بوستان خود معترف است ۵

در اقصائے عالم به گشتم بے بسر بروم ایام با هر که
تنوع زهر گوشه یافتم زهر خرمی خوشه یافتم
شیخ در اثناے مسافت در حروب صلیبیه در طرابلس تا چند
سال در اسارت بکار گل سازی گذرانید از آنجا بتوسل مخلص
اخلاص اندیش مخلصی جت. رہاننده او را دخترک داد. لکن
این زنا شوی مساعد نه برآمد. قصیده نامرضیه این عروسی
در کتاب غلیش افصاح این ۵ کند.

شیخ مکرراً بعزم سیاحت از خانه خروج کرد چون سفرش
اختتام پذیرفت او صوب صواب بجانب شیراز راجع کرد. دید
که فتنه ایلخانی فرو نشسته بود. شیخ بدلجعی حالات اسفار

پہ چنیں ہے باکی و تہوڑ کیسے سلاطین مطلق العنان را موعظت نکرد
 کہ او می کرد۔ سخن اینست کہ او کور باطن نبود۔ چنانکہ بصیرت
 ہم داشت۔ علی الرغم علمائے سور او صالح و پرمہرگار، نیکو سپرو
 نیکو شعار، راست باز و خوش کردار بود۔ سلاطین دول از
 اعناق دل او را بہ وجہ بہتر و بہتر می پنداشتند و از
 کلمات او سرمو انحراف نمی وزیدند۔

این عجب است کہ چنانکہ او مشہور است ہمیں قدر است
 نامعلوم است۔ چنانچہ اسم شیخ و مدت عمرش ہر دو
 ماہ الامتزاع است۔ کہے او را مصلح الدین سعدی شیرازی
 موسوم کردہ است و کہے او را شرف الدین نامیدہ و مصلح الدین
 لقبش مقرر کردہ است۔ بقول جامہیر او یکصد و بیست سال
 زندہ ماند۔ لیکن دریں ہم خلاف است از کتب او، مسیح
 صراحت نمی شود۔ شیخ در اوائل عمر پدر مردہ گشت، چنانکہ
 از کلام اعجاز التیام او مستنبط می شود کہ پدرش در طفولیت
 او را داغ مفارقت دادہ عدم سفر آخرت کرد۔ شیخ می گوید
 مرا باشد از درد طفلان خبر کہ در طفلی از سر بر فتم پدر
 مذہب شیخ ہم مسئلہ اخلاقی است۔ اہل تسنن او را
 متبع سنت و الجماعت کہ مذہب ائمہ براعت است گمان می
 برزند۔ لاکن اہل تشیع او را شیعی غالی گویند و حق بجانب

ہر دو نیست۔ نیز کہ اس چنیں مردماں لاندہب نے بل بے
 قید مذہب باشند کہ ہر دلعزیز شوند چرا کہ اختصاص مذہب
 خاص مزیل صیت باشد۔ ایشان ہرجائی باشند و بر طریق
 خدما صفا دم ما کدر گاهزن شوند۔

شیخ صدیقی منش، و فقر دوست بود۔ از صحبت امراء
 نفوذ و علمائے گندم شاہو فروش دور می بود در سن صد و
 نود و یک ہجری لا ولد وفات کرد۔ کسے تاریخ فوتش دریں
 اشعار گوہر بار ترقیم نموده است۔

در ہجر معارف شیخ سعدی کہ در دریائے معنی بود غواص
 مہ شوال روز جمعہ روش بدایں درگاہ رفت از روی اخلاص
 یکے پرسید سال فوت گفتیم
 ز خاصاں بود ازل تاریخ شد خاص

زمانہ باتوں سے آواز دے تو بارگاہِ مبارک

ذاتِ بیچون و بے چگون را حمدیست کہ نہ پایاں دارد نہ
 آغاز۔ و ہمچنین فخر موجودات را کدام است کہ شنائے او
 کما حقہ گوید۔ ازینجا است کہ سعدی عجز نفس الامری را از
 جانب ہمہ کس بدیں شعر ادا می کند و چه خوش می گوید
 چه وصفت کند سعدی ناتمام علیک الصلوٰۃ ای نبی و السلام
 و نبی کونین (صلعم) از میان ہر کہ و مہ ازینجہت این شرف
 مطلق یافتہ اند کہ با زمانہ ساختہ بل زمانہ را بقوت قاهرہ
 عدالت خود تابع و مقتفی اثر ساختہ اند۔ چنانکہ خدا کے قدوس
 آن فیض گنجور اولی الابصار را بمنشور احسان خود
 نواختہ می گوید۔ ما اناکم الرسول فخذوہ و ما نہماکم
 عنہ فانتم ہو۔ و نبی را ہم مامور کرد۔ فبہداهم اقتدہ
 ہذا۔ و نیز می گوید۔ قل ان کنتم تہبون اللہ فانتم عونی
 یحبکم اللہ۔ و ہر آن کس کہ احوال زمانہ علو و اسفل
 بدایت تصفی و تتبع نماید این دعویٰ بصدق مقرون خواہد یافت
 کہ مدعیان تہذیب آن زمان چہاں در افراط و تفریط بودند

و غلبه حیات جاہلیت بریناں چه مستولی بود - خواه فارس آن
عصر بود یا روم - هند بود یا چین همه چو همتی مغزانی به جہل
مرکب محاط گشته نعره ادا و لایغیوی زده و این مثل صادق
بود - ع کس نگوید که دوع من ترش است

چون ظهور ششعه نور داعی اسلام شد که در حق و سے
کسے چه خوش گفته است - افلت شمس الدولین و شمس
همه ظلمتہای انفسی و آفاقی را الخدام شد - و درین اعلام
مترکمه مشعل ہدایت افروختند - بجز ذات بے ہمتائے وے کسے
را یارا نبود و رواست کہ بگویم کہ خدا خواست کہ رہنمائے عالم
گردود - حضرت موسی علیہ السلام کہ ہم از الوالہرمان اند - نیز
آرزوئے اتباع وے نموده است چنانکہ کسے بزبان فارسی گفته
است

چون بشارش نگاہ موسی کرد شدن از امتش تمنا کرد
پس ہر کس کہ طرز و طور اینق حضور والا صفات را بہ
کمال تحقیق بیند باز نماند کہ بگوید کہ مثل سائر اعنی کہ اگر
زمانہ با تو سازد تو با زمانہ ساز - یکے از اغلوطات است -
کہ در پست فطرتاں و تیرہ باطنان شائع و ذائع گشته است
و عوام کالانعام او را از قبیل الہام انگاشته عروۃ الوثقی خود
می بندارند و پایہ استقلال را ہموارہ در پس و پیش دارند

که پیشرو یک سرسید است و زمانے دیگرے مولانا قاسم
 الحیرات و العلوم - چہ راہنمائے اولین مثل سائے را مد نظر خود
 نمود ہر آن کوشاں بخوای حال این مقال و گویاں بزبان
 حال و قال بود کہ اگر زمانہ با تو سازد تو با زمانہ ساز - و
 ثانی کہ لاثانی عصر خود بود بر غم اول نجات جست ابو الوقت
 گشت و نمود ہر چہ نمود و چون کل شی یرجع الی اصلہ حق
 است علیگیاں از نتائج خصم الدفیا و الاخرہ الاقیل منہم
 دریں عصر واقف گشتہ اکنون سخت نالان شدہ مے گویند
 لو کالوا یعلمون الغیب یلبسوا فی العذاب المہین و
 یقین کہ اگر مقدم البشائ دریں زمانہ حالت جاریہ بدیدے
 بالضرور طرح دیگر انداختہ زیرا کہ دیدہ نی شود کہ ہر یک از
 علیگیان "نو و کینی" را ملاحظہ نمودہ ازین سو رائدہ و از آن
 سو در ماندہ دست تاسف فی مالہ و فی سرایدہ یا لیتنی
 مت قبل ہذا و کنت نسیتا منیا - فقط - و خیر الکلام
 ما قل و دل و اللہ یدہی من یشاء الی صراط مستقیم

روضه تاج محل

(۱) تمهید (۲) تالیخ و وجه تعمیر

(۳) عبارات (۴) روضه

(۵) مصارف (۶) عجائبات

س گاهے گاهے باز خواں این قصه پارینه را

تازه خواهی داشتن گرداغلای سینه را

اگر کارواں گذرد آثار کاروانیان پس ماند - اگر آثار قدیمه
که مشتمل بر ظروف شکسته و اوانی ریخته و آلات و ادوات زنگ
خورده است در تهذیب و تمدن و معاشرت قوم قدیم در
دلالت ترتیب تاریخی چه است حسن و لطافت و نقاست و
ظرافت و استحکام و نظایر روح پرور روضه تاج محل این
منصب را بدرجه ادلی تکمیل می دهد -

ملکه ممتاز محل یا مهربانان که دختر آصف خاں و فرزند
دلبرند برادر نور جهان و رفیق حیات شاهجهان بود - در اصل
نام او ارجمند بانو بود - چون بجهل نکاح شاهجهان در آمد -
بنام ممتاز محل مخاطب و ممتاز شد بادشاه در مهربانان

دل باخته بود - ممتاز محل کثیر الاولاد بود - او چهارده اطفال زائید
 چون نوبت چهاردهم رسید در دره مینلا شده جان بحق سپرد
 در اندم عمرش سی و نه سال بود و در ماه جون ۱۶۳۱ء رانگرائے
 عالم بقا شد - سنگام نزع شوهرش را پیش خود خوانده وصیت
 نمود که زن دیگر نہ گیرد و مقبره اش چنان دفن و دلفریب و حسین
 تعمیر گردد که بے سہیم و بے عدیل باشد - شاہجہان عرض او را
 مقرون باجابت کرد و در شہر آگرہ برب رود جہن مقبره اش
 تعمیر کرد کہ یادگار زمانہ است بل یگانہ - ہر روز بست ہزار
 معمار مصروف عمل می بودند - میر تعمیر در ۱۶۳۲ء اطلاع تکمیل
 بحضرت شاہ گذرانید - نامش تاج محل مشہور گشت - تاج محل
 در بیست و دو سال بہ صرف سی کروڑ پول سفید تیار شد
 اس یکے از عجائبات عالم است - مردمان از حاکم دور دست
 بدیدن او آیند -

شاہجہان در صفوف سلاطین سلف در بارہ عمارت رفیع الشان
 حیثیت استیلائی دارد - نقشہ اس بے مثل عمارت پیداوار
 دماغش بود و وسائل شاہجہانی اورا لبیک گفت - باغی کہ
 گرداگرد روضہ نشاندہ شدہ بود در آل وقتہا بطرز اینسانی منتخب
 روزگار شمرده بود - در آل انواع فواکہ و گلہائے نایاب بود -
 بر لب جوہیا اشجار قطار اندر قطار ہمو خدام مودب دورویہ

کمر بسته استاده بود و متصل به سر در و فواره بالای می کرد
از نظاره آن همه نگاه سیر از دید سیر نمی شد - گوئی که قدرت
همه دولت خویش را برای نمایش وقف کرده بود -

عمارت اصلی به بر چو تَره سنگ سرخ استاده است -
طولش ۹۷۰ فیٹ و عرض ۳۴۵ فیٹ است - در عین وسط
او چو تَره دیگر نصب کرده اند که ارتفاع او ۲۰ فیٹ است
در سمت جنوب آن دو زین بهائے مرمرین که هر یک بست و
یک پایه دارد رو در رو استاده است - مینار روضه از صحن
باغ تا قرناس قبه $\frac{1}{4}$ ۱۴۲ فیٹ بلند است این در وضع
و بنیاد بهترین و نفیس ترین است در هندوستان - قرناس
قبه وسطانی از سطح چمن $\frac{1}{4}$ ۲۳۳ فیٹ بلند تر است یعنی
قطب مینار ازین پست تر است -

عمارت مقبره مشن است - و در مقابل دره بزرگ بر
پهلوی و ناصیه سورۃ یلین بخط جلی کنده است - در اطاق
درمیانی احاطه مشن از سنگ مرمر که آن را خظیره مشک
نامند خیل خوش قطع و نفیس تعمیر کرده اند مرمر دره ها بسیار
بیش قیمت و اعلی است چون از قرب دیده شود ذرات
طلایی در خمیر آن مرئی شود - جداول لطیف و باریک بر پشانیها
عجب منظر دلفریب پیدا کرده است - شاه جهان برای مقبره

ممتاز محل چادرے بصرف مبالغات خطیر تیار کرده بود لکن او
در ۱۸۰۰ء در تصرف حسین علی خاں آمد۔

پیداوار سی دیہات دارالسلطنت برائے اصراف و اخراجات
روضہ تاج محل وقف کرده بود۔ قریباً یک لک پول سفید از
اینجا و ہمیں قدر از بازارها، دکالین و رابطہا حاصل می شد
لاکن از دست انقلاب دہرہمہ نظام درہم برہم شدہ است۔

لطف سیر روضہ تاج محل در شب ماہنتاب است۔ و در
گنبد از صدائے بازگشت عالم دلکش پیدا می شود۔ امانت
شیرازی در تحریر کتبہ ہا اسلوبے مرعی داشتہ است کہ جملہ
حروف از بلندی کم و بیش مساوی القامت نظر می آید۔

از سہ صد سال عمارت روضہ از برق مزین شدہ است
در رائے اہل فن قرناس و ماہ از چنیں معدنیات مرکب شدہ
است کہ از مجموعی ترکیب آہنہا قوت جاذبہ پیدا شدہ است۔
کہ اثر برق را جذب کردہ مزین می شود۔

لارد کریزن در ۱۹۰۹ء بنفص نقیض اسخا رفت و اعتراف عجز و انکسار
نمود و اظہار جذبات بدیں الفاظ کرد۔ "در نظر من این روضہ تجلی
جمال لاناوال است۔" و قندیلے از راہ عقیدتمندی تہدید
نمود کہ تا ہنوز اسخا لفظ است۔

سینما

- (۱) سینما چه چیز است (۲) ابتداء
 (۳) بنائے اصول سینما (۴) موجد
 (۵) عمل (۶) تیاری فلم
 (۷) کارگذاری ایکسٹرا (۸) فوائد

سینما آل مجموعہ تصاویر است کہ بتوسط لینز (شیشہ شائے
 محدب) بہ انعکاس روشنی تیز مگر کردہ و نمایند و تصاویر
 متحرک در کارہا اشتغال دارند۔

عکاسی و اصول آل | کوزه گرے پس داشت کہ نامش

سرطاس و بچوڈ بود۔ اولین فخر عکاسی نقیب سرطاس شد
 کہ تصاویر اشیاے چهار گوشہ را بر قرطاس سلور ناسٹریٹ
 حاصل کردن گرفت لیکن بہ باعث خامی دیرپا و پائدار نہانہ۔
 سن بعد از مساعی پیا پیا و تجارب پے در پے این امر را
 بیابہ ثبوت و تحقیق رسانید کہ این نقش را چہ طور رنگ
 مداومت دادہ می شود۔ بالاخر در ^{۱۸۳۹} سء ڈگورے نامی
 سائیس دان این نقش را بصورت استقلال پیش عوام

مظاهره کرد۔
بنائے اصول سینما | چوں نیسی و ڈوگرے در تجربہ مشغول

بودند دیگر مردمان بہ بازیچہ طبع آزمائی می کردند کہ در عرف عام از نام ٹروپ یعنی "دور حیات" یاد کرده می شود این دائرہ مخروطی شکل بود کہ اندرونی سلسلہ نقاویر کوچک گذاشته بودند۔ اگر بینندہ نگاہ خویش بر یک تصویر می انداخت و ہم دائرہ را در حرکت می آورد در نگاہش تصویر متحرک نظر می آمد بر ہمیں اصول سینما در معرض وجود آمد۔

موجود سینما | در عالم ایجاد فخر سینما نصیب شخص واحد نیست اولین ہمہ سینما ٹوسکوپ یعنی سیریس و آلات دیگر تیار کردند لومیر، پال و جنکیز در ۱۸۹۴ء جہد اکید بکار بردند۔ بعد ہم ایڈلین تجربات کرد و ترمیم و تنقیح مناسبہ کرد و سینماتوگراف در میدان ایجاد پیش کرد۔

فلم عبارت از سلسلہ نقاویر است کہ در سلنڈر مدور قائم کرده شود۔ بذریعہ دائرہ بسرعت چلانیدہ شود و در عقب آن روشنی تیزی اندازند۔ ازاں رو تصویر بزرگ شدہ بر پلیٹ یا چادر منعکس می شود۔ دریں ایام سینما چنین قدر ترقی یاب شدہ است کہ رقص و سرود، مکالمات و خطبات ہم دیدہ و شنیدہ آید۔

کیلے فورنیا در ینگے دنیا شهریت کہ درو مرقح ہا تیار کنند۔
 زیرا کہ ایں جا کمپانی مرقح ساز را مناظر قدرت، آفتاب
 علی التواتر، فضائے مصفا، کوه و دریا، صحرا و جنگل وغیرہ ہتیا
 و میسر است ہر کمپانی مرقح ساز قریہ کوچک است کہ درو
 صد ہا سجار، مصور، کاریگر و صنایع با قاعدہ ملازمت می کنند۔
 در تیارسی یک حصہ حکایت ہمہ تمام و کمال نقالی کنند
 کہ بینندہ بیچ نقص نمی بیند۔ آں کار بسیار حیرت انگیز می
 نماید۔ چون کسی از بالا بغتہ خود را پائیں می اندازد دراصل
 ایں طور کار ہا بہ استظہار اطناب انجامد و رسنہا بہ نظر
 نمی آید۔

ہمچنین بالائے دیوارے رفتن کار حیرت افزاست۔ ہمد
 طیارگان سیارگان آسمان را در تصرف آوردن ہم خالی
 از استعجاب نیست۔

کار اداکار | بعض اوقات اداکار بہ صعوبت دو چار شوند۔
 مثلاً در تہیم غوامی کرون۔ در طیارگان طیر نمودن۔ بر
 قلہ ہائے کوه بر آمدن، در محرکہ اتمام نمودن۔
قوائد تصاویر متحرک و متکلم | اہل صنعت و حرفت را ذریعہ
 ایست عظیم برائے اشتہار دادن صنایع و حرف۔ در مدارس
 و مکاتب برائے ازدیاد اشتیاق علم استعمال کنند۔ جراح ازیں

مختلف و نازک اعمال جراحی باز نماید۔ دکتور و اہل سائنس از
 وساطت اشعہ عکس ریز تصاویر عمل انہضام و حرکت قلب می
 گیرند۔ علاوہ بریں ہمہ این ذریعہ تفریح و تفرن است۔ آل
 وقت قریب است کہ گراموفون بے کار شود۔ زیرا کہ اندرین
 محض نغمہ و سرود است و در سینما علاوہ نمنا غذائے روح،
 چشم و دل است و ہمہ انہیں تروتازہ می شود۔

ایران جدید

در عهد احمد شاه سابق شاه ایران احساسات و مشاعر ایرانیان بتمامها مرده شده بود لکن از او رنگ نشینی و تاج پوشی رضا شاه پهلوی نشأه ثانیه را آغاز شد و روح تازه در جسد مرده ایرانیان رواں شد - عند الوقت تیقظ و بیداری به نصف النهار ترقی شده است امروز سلسله غیر منتزاعی اصلاحات بوش و بیجان پرکیف دارد - دولت ایران نخستین بوضوح و قطع و تراش خراش البسه ملتفت شده بود زیرا که اهل ایران متعود لباس چست نبودند لکن درین ایام فرخنده فرجام لباس مغربی و کلاه پهلوی در بر کنند - عمامه برائے سر و فرق علمائے کرام منقض است - علمائے دین قیّم طبقه ایست که مسنند از مہاریر و سچل دولتی باشند - مردمان مولویت نما معمم و مکتلا را بیچ وقت و توقیر نمانده - اینجا گاہے سوال مذہب بنی خیزد - ہموارہ قومیت و ملیت مد نظر است -

خواتین ایران ہم مغربیت زدہ شدہ اند و دریں خصوص با مردان خویش دوش بدوش می روند - تعلیم نسوان در

افواه عوام است - شاعرات هم بر منصفه شهود جلوه می دهند -
 در دوازشه شهری تعلیم دلازمی قرار داده اند - برائے تحصیل
 صناعات و اهل حرفت چا سجا مکاتیب شبانه واکرده اند طفلان
 را کتب از بر نمی کنند بلکه مشاهدات را بکار برند و امیال
 متعلمین و طلاب را نگهدارند - این طریق تعلیم خیلی پر منفعت
 شده است - در مکاتیب شبانه مزدوران و صنعت گران بلا
 استیاز سن و سال تحصیل می نمایند - تمام تر توجه مردمان سوئے
 "وطن" و صنعت و حرفت و مصنوعات ملی مبذول می کنند -
 حکومت ایران در آمد غیر ملکی اشیاء را سخت ممنوع و
 خلاف قانون اعلان کرده است - و برائے اسداد کلی محصول
 گران عاید کرده است تا آنکه از بهر اس گرانی داد و ستد
 و استعمال ایچنین اشیاء را ترک کنند - پارچات بریشی و آرائشی
 و نمائشی را سخت قدغن است - بر چار، شکر و نولون غیر
 معمولی محصول ایراد کرده اند چرا که اهل ایران باین اشیاء
 بسیار راعب و خوگر اند - سگار ملکی در ترویج و شیوع است
 و مطلق باموال بیرونجات احتیاج نمی افتد هم چنین برائے
 دیگر اشیاء و مایحتاج سعی پیهم در عمل است - که آنها
 وطنی و ملی شود -

صیغه های تلغراف و مراسلت رو به ترقی است - در

شهرهای بزرگ که آنها را سواد اعظم می توان گفت مرسلت
فضائی مستقلاً قائم شده است - سلسله بواسیس و منهیاں
بسیار منظم و مرتب کرده اند - علاوه بریں شاگردان امنیه و
نظمیه از فرائض و اشغال قافل نمیشوند -

از رویه منشور سلطانی بر سر روستائی و شهری که عرش
بین بیست سال و سی سال باشد تا عرض دو سال یک
شاهی براسه "اجباری" یا "نظام و نطقه" مقرر است - تعلیم
مسکری بر سر فرد بشر یا تفزین امارت و افلاس قرض است
کسی را از این مقرر نیست - علاوه خودش و طعام و ملهوسات ضروری
سینه براسه خرج ازیم داده می شود که ضروریات را بکفنی باشد -
هنگام شمول اجباری قتل و قتل و نیت و اصل می درزند - قبل
داعله اجباری تحقیقات کامل می کنند - اگر کسی کفیل خانواده
بزرگ یا عذرش مبنی علی المعقولیت باشد او را از ماموریت
استعفاء دهند لکن کابل الوجود قبل گر که بدون وجه متواری
شود یا راه فرار و گریز پے برد نظامیه او را تجسس نموده قرار
واقعی گوشمالی کنند - در ساله دو مرتبه انتخاب اجباری وقوع
پذیر شود - بعد تربیت دو ساله همه قیود سلطانی مرتفع شود -
لکن هنگام ضرورت در خدمت موطن عزیز سرفروشی کردند
از لوازمات است بالفاظ دیگر از جهد اکید رضا شاه پهلوی

ہم ملت ایرانیہ را در عسکرے مشکل می کنند اینست قرآن
حیات و حیات برائے قومے کہ چندین سال قبل ازین برصغیر
روزگار پیچ اثرے از قومیت و وحدت فکری نداشت۔

در ایران ہر کس نوعی از قبیل بلیت (Pamphlet) دارد۔
ہر وقت و ہر آن ازو جدا ہنی شود آن را در اصطلاح ایرانی
سجل احوال گویند۔ درو اسم و رسم، مولد و مسکن، نام والدین
و کوائف عمومی گیرندہ مندرج باشد۔ حالات قبیلہ اش، متنازل
زندگی، ازواج، طلاق و خلع، پیدائش اولاد و مرگ شاں وغیرہ
وغیرہ ہم بالا اجمال مذکور باشد۔ بعد افضلائے سالے واقعات
جدید و دستخط برو ثبت کردہ شود۔ این سجل احوال نزد ملکبان
و غیر ملکبان بودن اشد ضروری است۔ زنان ہم از داشتن
این مستثنیٰ نیستند۔ در سفر و حضر ملازمین پولیس جابجا تفحص
سجل احوال بینند۔

پچنین ایرانیان لقبے پیش اسمی خود ایزاد کنند۔ این اشد
اہم است این لقب مثل تخلص شعرا بسیار مختصر باشد مثلاً
نورانی، اسودی، خلیلی، رغبی، محسنی، حسنی، غفاری وغیرہ
اسم و این لقب تخلص نما توامان است۔ خوانین ہم دریں
وصف متبع مروان اند مثلاً ماہ رخ، شاہ رخ، پرویں، ہمیں
وغیرہ۔

اینجا شمار متوسط الحال طبقه یوماً فیوماً در افزایش است هر
 که و مه کمترین و طویل ترین اسفار را بنوسط کالسکه بخار و
 موتر طے کند - قاطر و اسب در مصرف افراد قبائل بادیه نشین
 و حصه مفلوک الحال کس میسر است - در شهرهای کلاں
 انتظام تلغراف ، تلفون ، لاسلکی و غیرهم خاطر خواه و تسلی بخش
 است - و کوشش و کاوش بدستور جاری ایست که در شهرهای
 کوچک هم ازین فواید منتفع و منتفع گردیده انجنین های اصلاحیه
 هم همروش تدبیر دولتی جاری است که در انجام دهنی فرائض
 خود متنبه و متوغل است - در ایام گذشته انجنین به یادگار
 فردوسی طوسی تاسیس یافت - نامش "انجنین آتار ملی" است -
 این انجنین بذریعہ لازمی رقوم خطیر فراهم آورده است عنقریب
 برای "یادگار فردوسی" اقدام عملی خواهد کرد - مجسمه مرع بها بنا
 که در نزال خود کتاب شاهنامه فردوسی گرفته پرواز کنال به
 نظری آید بریادگار فردوسی نصب خواهند کرد -
 از دولت پہلوی هم صیغہ مامور شده است که عنبر
 فارسی الفاظ از ادبیات فارسی اخراج کرده خالص و خالص
 فارسی لغات بطور نعم البدل شامل می کند - دست حک و
 اصلاح آن صیغہ شاهنامه و امثالهم را هم نگذاشته است که
 از دستبرد و بدخلت مامون بود -

یک دیگر حکمه آثار قائم شده است که بازارهای عتیق و
مکانات کهنه را خرید کرده مسامی کند و بازارها را گشاده
و وسیع کرده برانودج مغرب منتقل می کند. بسایین بیش از
پیش سربز و شاداب شده است.

مناشیر و فرازین سلطانی قاصح مراسم قبیحه شده است و
مذهب تشیع را ضرب کاری داده است. اکریت در ایام
ماشوره ماتم شمشیر زنی و زنجیر زنی ممنوع شده است. البته
نوحه خوانی و سوگ کردن جایز است.

علاوه برین قوانین و ضوابط در باره حقوق نسوان و
ناموس ایشان منضبط کرده اند و خلاف ورزی و اهانت
قوانین مستوجب مجازات صحیح قرار داده اند.

حضرت سری کرشن

قلب الہند کہ مراد ازہو متعبر است مولد و مسکن حضرت
سری کرشن بودہ - در مضائق متعبر رود چمن تا کروہا
سیراب و شاداب و سرسبز می کند - در بالائی سمت رود
مذکورہ اشجار تمال، بگل و کدم انہوہ در انہوہ دیدہ می شود -
جا بجا عیون و انہار آب شیرین جاری است - و نقشہ جماعت
قہری من تحت الانہار خالدین فیہا پیش نظر ہے
آرد - این سرزمین آبشار و سبزہ زار است - ہر قطعہ آتش
مشعشع از اشجار ثمردار و معدوم از بونہ ہائے خاردار - مملو
از یاسمن و گلاب و مرغزار خوشگوار -

در نشیب متعبر بر لب جن قریہ گوکل نامی آبادان بود
این آبادی مگہ بانان بود و بغایت پر لطف بود این قوم گاؤ
بانان از نوشت و خواند علم و فضل و فلسفہ و حکمت عاری
بود - لاکن در اوصاف حمیدہ و خصال پسندیدہ مثلاً سادہ
مزاجی، دیانت داری و راستبازی، عفت و رافت بے نظیر
بود - ہمہ کس زن و مرد و اطفال دین مخصوص ہمپایہ بودند

و از حقیقی مسرت زندگی بهره ور بودند۔

راجہ متھرا کسن نامی که در آن ایام بر تخت سلطنت
متکمن بود بر قاطنان آل بلاد و دیار دست تقدی و
تقص دراز کرده بود۔ بسیار سنگدل و سفاک و سخت گیر
بود۔ رعایا از جور و مظالم او سخت نالان و بسوی آسمان نگران
بود۔ پیش سطوت و جبروت شاہی او حائر و عاجز و حیران
بود۔ چوں طغیان و عصیان او از حد متجاوز شد از دست
ضمر طاعن ہمارہ پریشانی و تشتت می دید۔ اہل تنجیم
پیشگوئی کردند کہ او روزی از دست یکے از فرزندان خواہد
کشتہ خواہد شد۔ خواہش دیوگی و صہوختن و اسدیو پارہ
ہائے جگر را برو تصدق می کردند تا نوبت ہشت فرزند کہ
آں کرشن بود رشید۔ ایشان خواستند کہ ہمچنان اولاد خویش
را بہرہ دهند چوں این بچہ از کتم عدم بوجود آمد ایشان اورا
بقاط نور دیدہ پیش ندی کہ در آن لواہی بزرگ صاحب دل بود
بردند و بہ بدل دختر نوزائیدہ او این را آنجا گذاشتند۔ و
دخترش را ہمراہ آوردند۔ این معاملت در کتمان اختفا ماند و
بر کسی بروز نہ شد۔

سری کرشن در گوکل مابین گاؤ چراں تربیت یافت ۔
والدہ اش "جسودھا" و "ندجی" بکمال شفقت حراس او بودند۔

او را بنام کھائی موسوم کردند و عوام او را سری کرشن نامیدند۔ از تعلیم و تربیت منہی نشد چرا کہ اینچنین نقد در گوگل روانی نداشت۔ برائے خدمت مویشی چارندین مامور شد سری کرشن در نے نوازی ید طولی داشت۔ بدین وجہ زنان گوگل برو فریفتہ و مفتون شدند و او را احاطہ کردہ از نے نوازی ہو شربائے او بہرہ ور می شدند۔ سری کرشن در مصافات گوگل ہمنزلہ روح بود۔ ذکور و اناث بدو بدرجہ والہانہ متالش بودند۔ در کسی او دزدی مزدی ہم مے کرد شیر و مسکہ ہمساکگل دزدیرہ می خورد و ضرر عظیم میرسانید با آئکہ صغرسن بود در دشت سباع خون ریز را باآسانی مے کشت و ہم کارہائے عجیرالعقول مے کرد کہ از حیثہ انسانی بیرون باشد۔

سری کرشن شاہ مملکت عشق و محبت بود۔ عسکرش خیل خوبان گوگل بود۔ ہر کس و ناکس گوگل برو بدل و جان نقدق مے شد۔ از برکت منادامت پدر مکسوبہ او در زیرکی تدبر و طلاقست لسان بیقرود۔ و در فن خطابت ملکہ حاصل نمود۔ از خطبہ ذیلیہ قابلیت او ہونیدا است۔

او فرمود۔ ”ہستی انسان ثمر و نتیجہ افعال اوست۔ ولادتش رنج و تعب و ہمہ خیر و ثمر او نتائج و عواقب کردارش است

از جهود و حمود انسان بیخ بر نمی آید- در دنیا هر چیزی که اعلی و ارفع است همین افعال انسانی است- پرستش اندر (خدای باران) عبث و لایعنی است- او عضو معطل و حش مختل است دنیا و مافیها وابسته قدرت کامله است و قدرت فعل خالق کبر است- بنا برین فعل و عمل هم خدا است- و حیات ما منوط به اعمال است- اگر زندگی مستدام مد نظر است که ما بفضائل متغلی و اندر ذائل متغلی شویم بهمان سزاوار پرستش و بندگی است که قائم و دائم است- گاهها ذریعہ پرورش ما است- برائے حفظ و دفاع آنها باید که قربانینما بکنیم خدای باران را نذر و سنت کردن لا حاصل و لا طائل است-

چون تعلیم سری کرشن نشریافت راجه کنس هراسال و لرزای شده در لو نشان کشتن نرتیب دادند کنس مشتمالے را به تعبیه فمائش کرد که او از سر کرشن دمار بر آرد- لکن سری کرشن آن مشنت زن خو خواره را در یک نفس هلاک ساخت- و هم کنس را جوعه فنا نوشانیده-

چون سری کرشن بن بلوغت رسید همه ملای را خیر باد گفت- و در خدمت "سندی پن رشی" که پیر طریقت و مرشد کامل، عالم اجل و فاضل اکمل بود بهتانت غلام و بغرض تلقین و تزکیه باطن بار یافت و سری کرشن و برادر کرشن

برام بهکتاب و بهمدرس شدند و از فیضان آل عالم بهتجرب
فیلسوف روشن ضمیر باغ طبع را سیراب و شاداب نمودند
سری کرشن علوم فلسفه الهیات، سیاست مدن و اصول
حکمت را بوجه اوفی تحصیل نمود - اسوه کمال و نمونه بے
مثال شد - از فنون حربی هم استحضال کرد - قابلیت فطری
شان غیلے مبتلی شد -

در ذات مستجمع الصفات سری کرشن محاسن علی حوصلگی،
فکر رسا، عالی دماغی، استقلال و جرأت و همت بدرجه اتم
بود - جوهر علم آنها را مزید فزونی و تابانی ارزانی کرد بهت
خود را به اعجاز هردمان بهاتم سریرت و استیصال شیطاین الانس
را محصور داشت - لکن جلاسنده راجه بر منتظر تاخت و تاز
کرد و سری کرشن تاب مقاومت او نیاورده منہزم گردید -
ازین سری کرشن را قوی مضحل و سست کار شد - او زود
بواسطه رائے بے خطا و طبع بے ریا بر اعادی خویش مستولی
و غالب شد - مغالید سیاست و مذہب بہند در دست
تصرف او بود - قطان همه دیار قاتل فرستش و عاشق و
پرستار حدس او گشتند -

سری کرشن ازواج متعدده در حباله عروسی آورد و لشکرے
از تنومندان و یلان گول مرتب کرد - و از روی امنیت و

آشتی ہندوستان فی الحقیقت جنت نشان گشت۔
 سری کرشن بیار عینور، عاشق حقیقی، منتظم و مدبر، فیلسوف
 کامل و قاید بے طمع بود۔ از درجۂ ادنیٰ بہ پایہ اعلیٰ رسید
 در جنگ مہا بھارت حامی و معین پاڈو بود و راجہ جراسندھ
 را از دست ہمیشم قتل کنانید۔ تعلیمات سری کرشن قابل
 تقلید است و قابل پذیرائی افراد ہر ملت و مذہب۔ روئے
 مخاطب بہ ارجن کردہ چنین باب مضارح باز کردہ است۔
 "روح را قاتل یا مقتول دانستن محض جہل و نادانی است
 روح ہموارہ قائم دائم است۔ روح را غیر فانی گمان نہرید و
 روح و روان خویش را اذیت نہرسانید۔ دنیا محض عالم مثال
 است۔ یا ظل عالم برزخ است و رائے اس ظل نمودار عالم
 لازوال است۔ جملہ امور دنیاوی شما مثل سراب بے اصل
 است۔ غرض کہ نفع و نقصان افعال شما بہ ہیچ نہج موثر
 نیست و ہستی شما بجز خواب و قیح نیست۔

انسان ضعیف البیان خود را در اغلو ط خود بینی و تہلکہ
 من و مائی انداختہ خالق و فاعل افعال می پندارد۔ این پندار
 انسانی فزیب نفس و خدع باطن است۔ دریں عالم ہر کار
 از قدرت کاملہ لم یزلی و حکمت بالغہ لایزالی بوجود آید۔
 در حقیقت خالق حقیقی مصدر افعال است و ہماں مکانیک

ایں ماشین اکوان و کمونات است انسان می میرود و نتایج افلاش
 باقی و پابنده ماند۔ روح بباعث ریاضت و نفس کشی از
 قید و بند ماده آزاد می شود۔ مردیکہ فرائض مفوضہ را
 بحسن اہتمام بہ پایہ اتمام و انجام رساند در سیاہ آب دنیائے
 دنی ہچو گل نیلوفر شنا می کند و از لطمہ حوادث و ثواب
 و صدمہ تہوج و شوائب مضمون و امین می باشد۔
 چوں سری کرشن دنیا را سرورش بیکجہتی و فوید آشتی و
 صلح رسانیدہ شدہ بود۔ روزے بر دست سوار شدہ صوب
 صحر رفت۔ و در راہ از رت پائیں آمدہ پائے درختائے سایہ
 دار استراحت نمود۔ صیادے اورا شکارے گمان بردہ تیر دلروز
 بنداخت۔ سری کرشن از دست زخم کاری خالق بچوں را جان
 شیریں تفویض کرد و مشعل افروز ہدایت در افتائے ظلم و
 تاریخی مخفی و روپوش شد۔

ہر آنکہ زاد بناچار بایدش نوشید
 ز جام دہر مئے گل من علیہا فان

جنگ عظیم

۱۹۱۴ء تا ۱۹۱۸ء

(۱) متخاصمین حرب (۲) سائز و برگ المان

(۳) ایشان ہندیان (۴) نتاج و حواقب جنگ

(۵) وکتوریہ گراس

متخاصمین حرب | ۴ اگست ۱۹۱۴ء در تاریخ عالم ہموارہ

نفوس غیر فانی ثبت خواہ نمود۔ اس جنگ تا پنجسال طول کشید و در امور خصوصی عظیم النظر بودہ۔ کم و زیاد سی ملین نفوس دریں حرب شرکت کردہ برنج و ابتلا مبتلا گشتند دول المان، اترک، آستریا، و بلغاریہ یک طرف موالات نمودند و طرف ثانی مشتمل بر انگلستان، فرانسه، بلجیم، یونان روس و اطالیہ بود۔

ساز و برگ جرمنی | اقتدار و قوت اہل جرمنی یوماً فیوماً رو

بہ ترقی بود۔ ایشان خواستند کہ بر فرانسه و انگلستان استولی شوند و برائے جنگیدن پئے بہانہ می گردیدند۔ از چہل سال اسلحہ و ہرمان نبرد آزما را گرد می کردند و لشکر میب و

سهندک ترتیب دادند- کشتنهای غوطه خور و آبی ، اتوای
قلاراج شکن ، سلمان حرب و گازهای زهره پاش و دودهای
زهر انگیز جمع می کردند-

بسمالت بلجیم | چون جرمنی دید که به غار و خشک مسلح شده
است- باین دولت آستریا و حکومت سرویا استخوان سگ
انداخت و محاملت ناهنجار را طوالت داده حامی و معین آستریا
شد- رع خوی بدر را بهانه بسیار

آستریا بر سرویا تاخت آورد و جرمنی بر فرانسه حمله
کرد- جرمنی از شاه انگلستان استمداد کرد- بلجیم تها و بریاد
شد- و بیار سفک دما رو نمود- در بدو جنگ سپاه انگلیس
دو لک نفوس بودند- و کثیر حصه آن بقتل و نهب رفت-
و داد مبارزت داده شهرت دوام بر صفحه هستی
گذاشت-

ایشان هندیل | چون عساکر زیر کمان کچز بودند- باسرع اوقاف
در عدد افواج ترقی شد- نه صرف بالغال و برنایان ملک
در مصاف نبرد آزما شدند- بل طلاب و طالبات بیت العلوم
و دارالفنون اقلام را انداختند اسباب برداشتند و در خون
و عرق غلطیده داد شجاعت و مردانگی دادند- مستعمرات برطانیه
بطیب خاطر اعانت کردند- کنا دا ، آسترلیا ، نیوزی لیند و

جنوبی افریقہ داسے درمے قدمے امداد کردند۔ ولات ریاستہا
ہندسی و راجگان ہنود خدمات شخصیتہ مجبور و السراے ہند
پیش نمودند۔ ریان بودھپور، بیکانیر، پتیاہ، رتلام، کشن گڈھ
و شخصاً در حرب عظیمہ اشتراک کردند۔ حیدر آباد، میسور،
گوالیار، اندور، بروہہ، کشمیر و خان قللات بطیب و طوع افواج
قاہرہ، اسپ و اشتر لائحداد، بنادیق و زر و سیم پیشکش کردند
دلالی لامہ و راجہ پنپال و خوانین سرحدات ہم خدمات ہمہ
بجا آوردند۔ علاوہ بریں ارباب تمول و اصحاب دولت و
ثروت گراں ارز تحائف و بیش قدر ہدایا و بے قیاس اموال و
نفوذ حکومت بہیہ ہندیہ را بطور وام دادند و خراج تخمین
کسب کردند۔

فوج ظفر موج ہندیاں کہ مشتمل بر بیست و چہار ہزار
نفوس سنگاں، راجپوتان، مسلمانان پنجاب، گورکھا و دوگراں
بود۔ در ارمن فرانس کارہائے محیر العقول بجا آورد۔ اہل جرمنی
عجب سفاکیہا کردند و آلتار بربریت و وحشت پرورسی نشان
دادند۔ عہود و مواثیق عتیق را نذر سبدریہ کردند۔ قوانین و
ضوابط حربی کہ مقصود از آہا صیانت و حراست مردمان غیر
مصافی و غیر جانبدار و علی الخصوص بزرگ داشت صنف
لطیف و اناث، ایقام و مشائخ است و تقید آہا بر متخابین

عاید می شود۔ ہنہاے حرف غلط محو کردند۔ گاز ہائے مسموم در
شیور آورند۔ در چاہ و چنہائے آب زہر ہلاہل آمیختند۔
در اعماق بحر کشتیہائے آبدوز جرمنی زور قہائے کلان تجارتیہ
و جہاز ہائے برطانیہ را چشم زخم عظیم رسانید۔

و کتوریہ کراس | و کتوریہ کراس مدالے است کہ ملکہ و کتوریہ

آنجہانی در ۱۸۵۷ء قائم کردہ بود۔ از آغاز اجرائے او تا
ابتدائے جنگ عظیم کہ پنجاہ سال می شود۔ پیچید کس توانستند
حاصل کرد۔ این در جنگ و حرب بہترین و اہم ترین انعام
متصور می شود۔ در ۱۹۱۱ء ملک معظم جارج پنجم بہ تقریب
طوسی و جلوس دہلی فرمان یریلخ دادہ بود کہ در ازمنہ آتیہ
این مدال ہندیہاں را ہم در ازائے خدمات جلیلہ ملی عطا
خواہد شد۔ بنا بریں در اثنائے جنگ عظیم (اکتوبر ۱۹۱۸ء)
دہ ہردمان ہندوستان جنت نشان این اعزاز تحصیل نمودند
اولیں کسیکہ مورد الطاف خسروانی شدہ بود او مسلمان پنجاب
خداداد نامی بود۔

این تمغہ بشکل صلیب آہستی باشد۔ در بطش این
حروف و اوین منبت شدہ باشد۔ ”بہ عوض مبارزت“
حاصل کنندہ را علاوہ بریں یک و نیم صد روپیہ سالانہ
دادہ می شود و بعد از رحلت او زنش نیز تا ہمین حیات

ازین مفتخر و مهابتی می شود. لکن مشروط است که شومهر دیگر نه گیرد.

چار لک نفوس هندی برائے مدافعت انگلیس و ارجانج
حاکم برمنی و متخاصمین در حرکت آمدند و بر نفوذ ممالک
مصر، عرب، عراق عرب و افریقہ مشرقیہ تاقیم شدند. نفوس
جنگیدند و داد شجاعت دادند.

این همه شسته نمونه از خرد و اراده است. الحاصل اهل
برطانیه و دیگر ممالک اینبیه را معلوم شد که اهل هند چنان
مشهور و مبارز هستند. در مجاد آزمائش پشت نمی دهند
ازین سبب هندیان حصول مراعات را استحقاق دارند و
برائے آزادی و حریت تگ و دو نمی نمایند.

غرض ازین جنگ حمایت حق و انصاف بود و قوم برمن
را که سر پر از غرور و تکبر داشتند و از گونه کردن بهم غایت
اولی بود. قوم برمن از قوت ملکی نشئه استعماری بدست
و متکبر شده بود. و با اقوام وطن نجیب سلوک انسانیت و
رواداری مرغی و ملحوظ نمی داشتند. بن ایشال را بهائیم
سبحان می پنداشتند.

در ماه نومبر ۱۹۱۸ء جنگ عظیم ختم شد. آلمان و متحدین
او بهزیمت خوردند و قیصر آلمان از مسیری و افسردست برآمد.

شد و در ملک جرمنی مشروطه کامل را قیام رو نما شد -
 در ممالک متعدده اروپا انقلاب و تغییر روداد - نقشه عالم
 دگرگون شد و دنیای ۱۹۱۴ء و دنیای ۱۹۲۰ء خیل
 متفاوت شد -

ادبیات ایران و عہد خلافت عباسیہ

خلیفائے عباسیہ بتقاضائے اور سیاسی اگرچہ بجائے دین
 ایجاد را مستقر دولت خود ساختند لکن در زبان دفاتر کہ عربی
 بود بیچ تغییر بہ پدیدار نشد۔ چنانچہ افاضل حکماء سلطنت و
 علماء بخاریہ اہلالت یا وصف ایرانی بودن خود نشان زبان خود
 عربی داشتند حتی کہ در فن سائنس و مذہب بہترین
 متنفذات کہ یادگار کردند ہمہ در زبان عربی است۔ مثلاً
 تاریخ جبری و کتب حکمت و فلسفہ وغیرہ مولفات بوعلی سینا
 و کتب ہائے انبیوی در نجوم و تاریخ وغیرہ و تفسیر بیضاوی
 وغیرہ ہمہ ازینہا در فصاحت و بلاغت زبان عربی بے عدیل
 است۔ با آنکہ مصنفین کرام مثلاً و نسباً ایرانی ہستند۔
 ابن خرداد اولین ایرانی است کہ جغرافیہ دان بود و کتاب
 المسالک و الممالک را در ۳۳۶ تصنیف کرد و دران زمان
 اگرچہ ایرانی شخص نظم را استعمال نمی کردند لکن در وہم از
 نحو اثر عرب باز نشانیدہ۔ تا آنکہ بحور عربیہ را مدبر خود کردند
 و بالآخر شعر و سخن ایرانی بحدی مہترقی شد کہ عربی شاعری

در ازل وے شمره از قدر و شرف نماند و فارسی شاعری
پیش از ضعف و انحطاط خلافت عباسیه عامه الورد شده--
افشای عالم را محیط و حاوی گشته بود و اولین حکومت
خود مختار که در عهد خلافت مزبور بوقوع آمد وے طاهر
بن حسین بود که در ۸۲۰ء اساس نهاد و این یکے از
سپه سالاران عرب بود که در صله معاونت مامون در
وقت نزاع وے با امین برادر خود بعد از هرون الرشید
در چارباش خلافت بر اقطاع خراسان فائز شد- لکن
شده شده چندان زور گرفت که متمرّد و خود سر شد و پس
از وے ارتش حکومت به پسرش جمع شد و بنیاد خاندان
طاهری بظهور پیوست و از ۸۳۵ء تا ۸۶۲ء سریر آراسته
مملکت شدند و ایشان چون عربی النسل بودند طاهر است
که تمایل شان چندانکه باید به ادب ایران نه بود و نه شده-
پس در عهد شان دو شاعر از جن اتفاق نمودار گشتند که
نام یکے همزله بود باشند بدخش و دیگر محمود و راق هروی
بود و این دو کس تا زمان سلطنت صفویه بقید حیات
مانند و سلطنت صفویه سلطنتی است که از خاندان طاهری
استلاب کرد و از زمان ۸۶۴ء تا ۱۰۳۵ء بکمال رعب و
دایب حکومت نمودند و فی الحقیقت ترقی ادب ایران در

عہد سلاطین سامان آغاز پذیرفت و ایشان از ^{۹۹۹} سال تا
 ۹۹۹ ایالت پر صولت نمودند و جملہ سلاطین اینہا ساسانی
 النسل بودند نہایت مشہور و جانباز کہ از استعداد حربیہ خود
 صوبہ ماوراءالنہر و خراسان و اطراف و کناف شمال مشرقی
 ایران را در حیطہ اقتدار خود آورده داد شجاعت دادند و
 این بلاد را از آخرین بادشاہ خاندان صفویہ در ^{۹۹۹} سال
 استقلال نمودند و با وجود اشتغال در امور حربی ہم از
 اکرام و اعزاز شعر و سخن فارسی و شعرستہ مذاق عاقل
 بنمودند بل بارگاہ ایشان از کمال موزنین و مافوق العادۃ
 شعرا مشحون بود کہ ہر دم در تعریف آقاخان لیل و نہار یک
 کردہ بودند و از ہمہ بالاتر ابو شکور سلمی بود کہ پیش از
 ہمہ کس بر تالیف رباعی توجہ معظف نمود و نظامش بغایت
 سادہ و سلیس و مملو از مطالب دلچسپ است بعد از وی
 رموز عرفان را در لباس رباعیات ادا کردند عام گذشتہ
 و ہانشین وی رودکی شدہ

رودکی را اولین شاعر و مورخ ایران می توان گفت
 و پیش از سارین، قصائد در مدح شاہان نوشتن محمول
 خود ساختہ و نیز شاہان عصر بروز و جواہر بے دریغ
 تثار می کردند و کامل تقسیمہ وی ابو عبد اللہ جعفر بن محمد

بود و تخلص رودکی بر اسم مولد خود اختیار کرد - و او
 نابینائے مادر زاد بود لیکن ذکی مافوق الفطره بود - بنو سل
 ذکاوت و حدس خود در بارگاه نصر بن احمد سامانی که از ۹۲۱
 تا ۹۴۳ هجری حکومت پر شوکت داشت، ملک الشعرائے و س
 گشت - شعرائے جماہیر او را خدائے سخن و آدم شاعری می
 دانند - و در سخنش اگر چه در مبالغه بغلو رسیده است -
 لیکن بغایت سهل و سلیس و از همه نقاص و معائب
 مصون است و این زبان زد خلاق است که وقتی بهین
 نصر بن احمد ساریت را دارالملک خود قرار داد که در حقیقت
 خلاف مصالح ملکی بود و جمله ارکان حکومت و اعیان دولت
 بهم بدیخ بکار بردند که شاه ذی جاه عزم فتح نموده باز
 بحالت سابقه راجع گردد لکن همه لطائف الحیل کارگر نه
 شد - پس همه برودکی مائل گشته از نظم پر اثر و دلکش
 استمداد نمودند تا در مقصود حاصل آید - پس رودکی حبیب
 الحاح شاعر نظم مشهور و ارتجالاً تالیف کرد که شاه را بجز
 شنیدن از همه شهنیای فارغ ساخت و چنان استیلا
 دید - بخارا (وطن مالوت شاه) بر طبع و س پدید شد که
 پابرسه بر اسب سوار شده عازم دارالحکومت سابق شد و
 برین نظم رودکی چندال نقد و نظر کرده شده است که بعضی

این را نظم هم قرار نمی دهند و شاعری این از شاعری
عربی قاطبهٔ مباین است و این اول کسی است که از
طرز نگارش عربی انحراف درزیده حادهٔ جدید تراشیده است
چون شاعری عربی اغلب مبنی بر ذکر مذهب و بیان احکام
اسلامی بوده است و این کس نظم خود را لباس تزیین زن
و شرب و سرود پوشانید و ازین باعث موجوده تغزل را
نزد همه موجوده باور شده است - در اواخر عمر اندو مرثی
بوجهی متغیر گشت و رودکی در حالت عسرت و ضیق دنیائے
فانی را واگذار کرد -

در سخن رودکی سه چیز بمنزلهٔ شاهکار تاریخی است از آن
وامق و غزل از ادب پهلوی اخذ کرده شده است و برین
افسانهٔ شعرای مایهٔ خنک طبع را جولانی داده اند سخن و س
نایاب است صرف چند پاره های غزل و قصاید دستیاب
می شود - و مولانا جامی غزل رودکی را در توصیف شرب
در بهارستان خود نقل نموده است - و پراضور گول این
را در زبان انگلیسی ترجمه نموده و فرافیسر براون این را
در تاریخ ادبیات ایران خود مندرج کرده -

در عهد سامانیان دقیقی هم شاعری بود با وقعت و وقار -
سوانح حیات و سبک کسری یافته می شود گویند او گبر و

مخوس بود چرا که وے در نظم خود لب لعل ، نغمہ چنگ نہیب
 زردشت ، مل ارغوانی را بر ہمہ چیز ہائے دنیائے دنی نفوق
 داورہ است و ازین مسلم بودن وے مسلم نیست البتہ این
 ہم مثبت نمی شود کہ او لافحالہ آتش پرست بود گویند کہ
 او امر پرست بود۔ غلامے او را بکشت ۔ اولین شعرا بود کہ
 یک ہزار ابیات بہ ایمائے مہر پی خود تصنیف نمود و فردوسی
 بر بنیاد وے بنیاد شاہنامہ بہاد۔ و تکمیل وے کرد شاہنامہ
 بنام وے معنون گشت ۔ باین واقعہ فردوسی خود مقرر است
 لیکن توارد ما بین فردوسی و دقیقی بحدایت کہ امتیاز بلا اطلاع
 فردوسی قطعاً ناممکن است۔

شاہنامہ بہترین یادگار سامانیہ است کہ در زمان سامانیان
 بظہور پیوست ۔ این خاندان نہ صرف شعرا بہ گراں ارزش
 مخالفت و ہدایا و مواجب کثیرہ لواخت بلکہ فضلاء اہل و
 علمائے اکمل را ہم مرکز شد و ہمیناں ہستند کہ حقیقتاً قدر
 و منزلت علما را وظیفہ خود ساختند۔

البلاخی وزیر نوح بن منصور طبری را بزبان فارسی ترجمہ
 کرد و این در نثر فارسی اول کتابے ہست و طبری چنانکہ
 گفتہ شد ایرانی التسل بود۔ او بر مولد خود طبرستان بہ تخلص
 طبری معروف شد۔ و ہم در بارگاہ ایشاں پوچ ابوعلی سینا

و رازش حکمائے بے عدیل بودند و رازش کتابے در طب
تصنیف کرد۔ و نامش منصوری قرار داد۔ بر نام آقائے خود
ابوصالح منصور۔

در عهد سامانیان بہ طبرستان و گرگان اہل تشیع کہ
از خاندان علی بودند از ۸۴۴ تا ۹۲۸ و خاندان زیاد از
۹۲۸ تا ۱۰۴۸ ہم حکومت می کردند۔ و در خاندان پسین قابوس
بن و شکیبہ خود ہم بہترین شانہ بود و دیگر شعرا را نیز قد وافر
داشتہ و صنایع بدی و چہ بود کہ بوعلی سینا پور از دربار
محمود غزنوی قرار گرفت ہمین شاہ او را در بارگاہ خود بار داد۔
و محمود غزنوی را سلطنت از پدرش باریش آمد۔ و پدرش
سکینین در آقاز کار غلام بود لیکن تدریجاً ارتقا نموده در
غزنی برائے خود سلطنت خود را طرح انداخت و سلطان محمود
غزنوی سلطنت موروثی را بکمال زیرکی و سعادت داد تا آنکہ
آخراً از اصفہان تا لاہور بر نام وے سکہ زدند و حکومت
مرکزہ بغداد ازو ہم ترسای شد و این سلطان ذی شان نہ
محض تحت سامانیان را در بود بل سلطنت خاندان بویہ را
ہم پامال کرد و ایشان درین زمان بغداد و مغربی ایران را در
تصرف ذی باس شہید خود می داشتند و سلاطین ایرانی و
مذہباً شیعہ بودند و در حقیقت باشندگان صوبہ دہلیم بودند۔

و بقوت باس خود در شایسته بر سر اقتدار گشتند و محمود
 عزیزی ایشان را چنان محقر و پست کرد که باز از رفعت
 خود حتی الاید مایوس شدند. محمود در زمان حکومت خود
 عزیزی را مینح علم و فضل ساخت و از همه صوبه با افضل
 ترین علماء و ماهرین طبیعیات در حضرت وے گرد آمده
 بودند و ملک الشعراء وے عنصری بود که یک دیوان ضخیم
 از و یادگار است و در آن بهترین قصاید مدحیه سلطان محمود
 را استیفاء نموده است و دیگر شعراء لا تحصى بر روش
 عنصری تتبع نمودند. لکن عنصری را درجه امتیاز بدستور ماند
 و همراه عنصری فرخی و عجمی هم بودند و شاگرد وے و هم
 بر طرز وے می نوشتند. و فرخی در سخن خود مبالغه را
 بالکلیه پس انداز کرده است. لیکن کلام عنصری مشحون به
 غلو مبالغه است و ازین جهت فرخی از استاد خود بهتر است
 و در بارگاه محمود شاعر دیگر منوچهر دامغانی نامی هم بود.
 و آن هم دیوانی پر از قصائد بوقلمون یادداشت خود گذاشته
 است و موت و حیات عنصری و فرخی و غیره شاعران در بار
 را منحصر بر دست سلطان بود. لهذا اوشال را از جا و
 بے با خوشامد و تملق بهچنین سلطان قاهر چاره نبود. و
 الاربیب اگر چه قصاید شال از جهت ادب عمده و بهترین است

لاکن از باعث مبالغہ انگیزی در علم ادب فارسی درجہ نمایاں ندارد۔ وہم باید دانست کہ ہر نظمی کہ در توصیف بادشاہے یا امیرے انشاء کردہ آید آل را قصیدہ مے گویند و ایں لفظ عربی است۔ قصیدہ نگاری ہم غالباً چیزے عربی است و ایرانیان از عربی مأخوذ کردہ اند و دلریں کم از کم پانزہ اشعار می باشند و برائے زیادہ حدے معین نے۔ و جملہ اشعار را قوافی و ردیف ہا یکساں می باشند۔

بدربار محمودی دو شاعر یکے عجمی و دیگر تلمینش فردوسی

از اقران و امثال گوئے سبقت ربودہ بودند۔ عجمی در شش مرغ روحش از قفس عنصری پرواز نمود۔ او در بدو قصیدہ مناظرہ ضم کرد و آل افتتاحی باب ہمنابہ تشبیب می بود کہ شاعر چیزے را فرض نمودہ باوصافش شاکل مربی خود را موازات مے نمود و نتیجہ استنباط می کرد کہ ایں اوصاف در مقابلہ اوصاف و محاسن محمود محض پیچ و پوچ است لاکن من بعد موضوعات تصوف را در صورت مناظرہ نیز تشکیل دادہ شد۔ چنانچہ از تصنیف عارفی المسمی بہ "گاؤ چوگان" ہویدا است۔

از شعراے محمودی فردوسی در ادبیات ایران ایں قدر شہرت دارد کہ ابدالآباد زبان زد انام خواہد ماند۔ او

شاهنامه را در خدمت سلطان محمود که اجل سلاطین عصر
خود بود پیش کرد که بعد از محنت شاقه سی ساله بوجه طبع
چیزے نادرالوجود تالیف کرده بود چوں از صله ماموله مالوس
گشت چنین بھوے بر زبان آورد که هیتش بر سبط زمین
مستولی گردید۔ چنانچہ می گوید:

ایا شاه محمود کشور کشا ز سن گرنترسی بترس از خدا
چنان مغلوب الغضب و کینه تو ز شد که می گوید
اگر شاه را شاه بودے پدر تھمبر بر نہادے مرا تاج زر
اگر مادر شاه بانو بدے مرا سیم و زر تا برافزودے

بر محنت را نگاں متاسف شدہ باز می گوید
بسے رنج بروم دین سال سی نغم زندہ کردم بدین پارسی
بجوش چندان فیض و شدید بود کہ محمود را پر غیظ و
غضب ساخت لاکن زود تر چاشنی عفو چشیدہ شتر یا از
زر و جواهر بار کرده بصوب وے ارسال نمود کہ در عین
ارتحال جہانزہ فردوسی باو مصادعت کردند۔

در شاهنامه حکایات مبارزان عجم است و بعض گمان
می برند کہ این جملہ اولاً منشور بود بل قدرے در نظم ہم
منسلک بود لاکن اکنون ازو هیچ اثر پدیدار نیست۔ در

ششنگی و طلاقت معانی و سیاق و سباق و سلاست گوئی
 این تصنیف فردوسی بے بدل است که درویدیات حب
 الوطنی تا آخر اینچنین گنجاییده شده است که این کتاب را
 نظم رزمیه قومی ایران ساخته است و چون فردوسی درین
 نامه در توصیف منتهوران نجوس بحد مبالغه رطب اللسان
 و عذب البیان است نزد بعض اهل اسلام مستحب
 گشت. لکن مقدمه کتاب را در وصف علی وقف کرده
 پس آل دیباچه را فتح همه شکوک و اوہام شده است.
 شاهنامه بذکر دلاوران سلف همچو گوید، هوشنگ
 و تاموس و آغاز که قبل ازین در اینچ کتاب بے اثر
 تاریخ ایران ذکر شان نیامده است و در آخر کتاب حال
 حکومت سامانی است و ذکر یزدجرد که آخری بادشاه این
 بنابر بود مفصل تحریر نموده است و در تمام کتاب خود پنجاه
 بادشاه را ذکر آورده است و آل بهادران که در زمانه این
 شاهان بودند بر کارنامه هاسه ایشان تبصره کرده است.
 و در چند بار حدود ایران و طهران را بوصاحت ایراد
 کرده است که مبنی بر خلاصت ترک و ایران فی سالف
 الایام بوده است و قصه جنگ سهراب و رستم هم هست
 که هر کس زو باختر است و در حکایت احتیاج ببلغ کرده

است که مادر سکندر ایرانی نژاد بود و مقصود ازین اینست که واضح گردد بر انام کائنات که ایران در پیدا کردن بنو آریایان عدیل خود نداشت و درین تصنیف چند عیوب مثلاً اطباب نظم، دل انداز بجور و اعاده و تکرار غیر ضروری بلا اسلوب حکیم هم هست و نیز یگانگت در تعریف مختلف پهلوانان و هم نظم وقائع شتی بر یک ہیئت چندان دلاویز معلوم نمی شود- نیز سوانحات بر واقعات مبنی نیست لیکن اکرام و احترام ایرانیان بر این تصنیف را به اعتبار مضمون و نه برائے قوافی و غیر هم قدر و شرف دهند اکثر شعراے ما خلف بر طرز شاهنامه فردوسی طبع آزمائی نمودند لیکن از حسن قبول عاری ماندند چنانکه پیشتر مزبور شد- از زیادت توصیف فردوسی مرآتش پرستار را بعض مسلمانان بغایت اظهار ناپسندی می کردند و روز بروز این منافرت فزون می گردید- حتی که چند روز قبل از رحلت خود فردوسی مجبور گشت که برائے استمالت قلوب المؤمنین مثنوی یوسف زلیخا تسوید نماید و در آل تحریر است که نظیر یوسف در حسن و جمال یزمان پیشین نه بوده است و نه آئینده بوجود خواهد پیوست و زلیخا منکوحه عزیز مصر او را بسیار محبوب می داشت و هم در دیباچه اش می نویسند که چون در شاهنامه ذکر بهادران قدیم خطه ایران بمبالغه انجام رسید اکنون تلافی مافات را

صحیح نصب العین اختیار کرده در پیری خود وسیله نجات
نی سازم و بر مفسدون این مثنوی دیگر شعرا هم سخن سخی
نموده اند لکن از روی مذہب مثنوی زلیخا یوسف ملای جامی
هم پایہ خود ندارد.

و جمله مؤرخین و ماہرین سائنس که زیب آراء دولت
محمودی بودند یکے البیرونی بود که در علم التاریخ درجه قصوی
داشت و در عربی هم متعدد کتب نفیس تصنیف نمود مشہور
ترین شان آثار باقیہ و تاریخ هستند و محمود از روی تمام
داشت که فلاسفر زمان بوعلی سینا را عنوة در بارگاه خود
آرد و ازین جهت قاصد در عقب وے هم فرستاد لیکن
بوعلی سینا این خبر را استماع نموده در دربار قابوس بن وشمگیر
پناه گرفت - چه ازاں بعد عازم رے شد - بوعلی نہ صرف
ماہر حکمت و فلسفہ بود بل تصاید عربی هم با سلوب حکیم ادا
می کرد - وے چند غزلیات و رباعیات هم انشاء کرده
است و در زبان مادری خود جمله شعبہ جات علوم مروجہ
العصر را الشافی کلوپیڈیا یعنی کتابے جامع المسائل هم نوشته
است و چوں تصنیف وے باہر ولی نعمت وے علاء الدین
بود ازین باعث او را بہ دانش نامہ علاء نامزد کرد - و
در نشر بسیار کتب حکمت و فلسفہ تحریر کرد - و بی باعث

تصنیف اینچنین کتب کثیر العواید اثر پائدار خود بمشابه باقی
گذشت تا یوم آخر منفعت تصانیفش افضل عالم را محیط
و نامش را معنی خواهد ساخت و این کتب تا هنوز
مسلمانان را باعث صدگونه افتخار و مهابات گشته است و
امروز هم به مملکت ایران نصاب تعلیم و مدارس وے را
زیب وافر می دهد و بزبان لاطینی ترجمه اش در زمان
حیات وے کرده شده بود و بعد از او در هر زبان اروپا
ترجمه شد و امروز هم تصنیف بوعلی سینا در مسئله اندمال
زخمها بر جمله تصانیف عالم درین مسئله تفوق بی پایاں
دارد و تفسیر فلسفه اش حقیقتاً در کتاب "شفا" هویله می
گردد و این کتاب تعلق به علم موجودات و علم قوای ذہنی
و غیره می دارد و درین کتاب بوعلی سینا قوانین ارسطو و
تصویر ایران را منسجم ساخته است چون تمام کائنات اثر
وے را محفیه نیز همین بود ازین وجه شهرت بوعلی سینا
کانش فی الظہر گشت و در محله وفات کرده به همکن
مدفن شد و تا هنوز مقبره اش زیارت گاه خلایق عالم است
و مرضی و دیگر صاحبان عوارض بر قبر وے حاضر می شوند
زیرا که اعتقاد دارند که زیارت مرقش زود شفا بدست
می آید۔

دراں زمان شاعری ایران با عروج حقیقی بهروش بود
 و در فارسی هم گونه نظم نگارش می یافت - لکن رواج
 نثر نگاری بسیار کم بود که در آن عصر کتابت نثر به عربی
 مخصوص بود - چنانچه کارنامه های ادبی و ملک گیری محمود را
 که مورخ عطبی در تاریخ یمنی خود قلمبند ساخته است
 هم در عربی است و یمنی ازین می گویند که لقب محمود
 در اصل یمن الدوله العباسیه بود و عالم شہیر قصیده
 نگار عالم علامه بهرین الزمان بهمانی هم در مدح محمود
 قصائد با تصنیف کرده است لکن وی از هم پیشتر
 در زبان پارسی مقامات نوشتن شروع کرد و این طرز
 خاص از عربی اخذ کرده بود - و درین بالغوم در عبارت
 مقفلاً امور مجلسی تحریر می شد و این در اصل اساس تمثیل
 نگاری فارسی بود -

در بدو تسلط از قبایل ترکمانان ازک سلاجقه در
 ناحیه شمال ایران طاغوت و تارت و ترک تاز و تاراج شروع
 کردند بعد متصرف عرب در جزوے از اطراف بلاد ایالت
 خود را متبلند می نمودند - دولت غزنویہ چون در آن زمان
 روئے به انحطاط بود و منقرض و متصدع شده بود - و
 اخلاف محمود بغایت ناتوان شده بودند و سلاجقه هم از

مرکزیه حکومت قریب تر بودند ازین باعث اولاً از ہمہ
 بر غزنی تاخت آوردند و او را مسخر کردند و من بعد در
 سمت جنوب مغرب ہم اقدام کردن گرفتند آخر الامر دودمان
 بویه را قلع قمع نموده بر بغداد مسلط گشتند و بر اورنگ
 بغداد امیر طغرل بیگ جلوه انداز شد و بعد از اوقات وے
 الپ ارسلان منصرم امور سلطنت شد و حکومت این
 خاندان دریں اوقات از حد مصر تا نخر افغانستان محتوی
 بود و بر عالمیکه در بارگاه وے می آید بلا تمیز قدر و منزلت
 وے بیش از بیش می کردند و از بهترین علمائے شال بل
 نخبه علمائے جہاں نظام الملک طوسی بود۔ این مہتر نادر
 الوجود در سرزمین طوس بخائے دیگان متوسط الحال متولد
 شده بود و بہ استعداد و ثقافت فطری وزارت الپ ارسلان
 رسید و در امور وزارت ماهر ترین عالم شد۔ بآنکہ اشغال
 وزارت ہموارہ او را متوغل و منہک داشت علم و ادب را
 ہم تکریم فراواں مے کرد۔ برائے نشر علم و ادب در اکناف
 عالم در بغداد بیت العلوم نظامیہ قائم کرد چوں او خود عالم
 اجل بود کتابے سیاست نامہ تصنیف کرد کہ درو اصول و
 فروع جہانبانی و جہانگیری تبیین کرد و این قواعد بمطالعہ
 تاریخ عالم و تجربہ ذاتی خود استنباط کرده مرتب ساخت۔

و درین کتاب از همه ابواب لائق و سزاوار توجہ و التفات
 آن باب است کہ در وے این بحث آورده شدہ است
 کہ چہاں انجمنہائے خرد و خرد و مجلسہائے معمولی حکومت
 بزرگ را باعث انحلال و انحلال می شود۔ فی الاصل
 مدعائے او ازین بیاض ضناً فرقہ اسماعیلیہ و کارماطیینہ
 را در نظر حکومت مضر و خطرناک ثابت کردن بود۔ و
 ہم در ^{۱۰۹۲}سنہ نظام الملک از دست یکے از منتہبان این
 فرقہائے ضالہ جام شہادت نوشید۔ و رحمۃ اللہ علیہ
 رحمۃ واسعہ -

ریاضت جسمانی

تندرستی نه صرف نعمت است بل از مقتضیات است
 قدر تندرستی و صحت از بهار و قدر شغل از بهار باید
 پرسید چه ایشال از لذت دنیوی اصلا بهره ور نمی شوند
 از بیخبت بر دانشمند لازم است که تن خود را درست نگه
 دارد. تا آماجگاه امراض نشود. در ملک ما جوان سی ساله
 پیر فروت بنظر می آید. بر سرش برف پاریده است
 ریزش و سیرگی، صلع و نزول الماء، ضعف بصارت و
 اختلاج القلب، درد گوش و نیان، آگنده گوشتی و
 آواز گرفتگی، دندان ریزی و سوء هضم، ریم گوش و
 کوز پستی، وجع المفاصل و شوریدن دل، رفاف و فزاک
 لکنت و افتادن ناف و بالاخره اجل پیرامون جوانان باشد
 اکثر الناس در مرض دق مبتلا اند. در حق ایشال راست
 و درست آید که ع

نشاط زندگی باشد به سی سال
 اگر جوانان ما سفره در پیش آید در پنجس اسپ

و مرکب سرگرداں باشند۔ در طفولیت هنرے و کسے
 نیاموخته اند بدین وجه در جوانی پریشان خاطر مانند -
 بباعث عروسی صغریٰ از معیشت اہل و عیال بے فکر نمی
 شوند۔ غذا بر وقت نمی خورند و التزام ورزش و ریاضت جمائیمہ
 نمی کنند و شکار امراض گوناگون باشند۔

العلم علمان علم الابدان و علم الادبیان و خیبر
 العلم علم الابدان - علم اجسام را بر علم ادیان و
 مذاہب ترجیح داده اند زیرا کہ اگر انسان تندریست و تنومند
 نہ باشد بچہ طریق فرائض و وظائف دینی را بحسن اسلوب
 انجام خواهد داد۔ اگر انسان تندریست نیست برائے او چه
 سنگ و چه زر۔ چرا کہ او از آنها منتفع نمی تواند شد۔
 ریاضت بدنی چند قسمها است - شنو بازی کردن ،
 چتر طاوس زدن ، توبہ بازی کردن ، چفٹہ بازی کردن ،
 گاز بازی کردن ، میل گردانی کردن ، نیزہ بازی ، معلق
 زدن و بزور خانہ رفتن و کشتی کردن - بہترین ہمہ را
 بمقتضائے وقت و آب و ہوا و عمر بازی کنندہ اختیار
 باید کرد۔ کمترین و سہل ترین ریاضت چہل قدمی است
 کہ برائے بہاران و پیراں الشب و الیق است -
 در انتخاب بازیہا احتیاط شدید ضروری است اطفال

خورد سال را از بازیها مثل چایک، سرماک و چنم بندی،
 بودنه بازی، قمار بازی، گنجف، نزد بازی، کاغذ بازی
 پروک زنی، آتش بازی، برقان بازی، لعبت بازی، مینا
 بازی و شطرنج و دیگر ملاعب که از آنها ماسولے ضیاع
 اوقات گرامی چیرے دیگر بدست نمی افتد باز داشتن اولی
 است و مناسب است اگر ایشان بازیهای ذیل استعمال کنند
 نیزه بازی، اسپ دوانی، نشانه اندازی، شادری، گوبازی
 سباق، گو و چوگان بازی، خرسک بازی و گوکے پائے
 وغیره وغیره -

در کتاب الفتا که در مصر چاپ شده است ریاضت را
 عقلیه و بدنیہ گفته شده است - فہمیدن این ہر دو قسم
 مشکل نیست ریاضت عقلیہ این است کہ قیمت مغد بہ
 اوقات عزیز را در لطائف و ظرافت گذرانیدہ شود - و
 تفکرات و تردّات را خیر باد گفته شود سیراب رواں، جوئے
 دواں و باغات سرسبز و شاداب کردہ شود - عجائبات و قلموں
 و منظر قدرت را بقور دیدہ شود اینچنین ریاضت برائے
 طلاب، مصنفین، مدرسین، قضاة، وکلاء و فلاسفہ و شعراء
 و ادباء مفیدترین است -

ریاضت بدنی یا جسمانی پیش ازین مذکور شدہ است

ایجا صراحت مزید را احتیاج نمی افتد۔

فوائد ریاضت | ازین صحت جسمانیہ و دماغیہ بحال خود می ماند۔ انسان مصائب را بخوشی برداشت می کند التزام و باقاعدگی ریاضت انسان را همواره هشتاش بهشتاش می سازد نیز در جمیع بازی ها کردن عادت موافقت، اثبات قدم و اطاعت قایم را سخ می شود۔

بدیدن ارض و سما، کشتها، جنگلات، کوہسار، رودها و دیگر مظاہر قدرت آل قبیل دقایق حکمیہ حاصل شود کہ در کتب درسیہ یافتہ نمی شود۔ مطالعه صحیفہ فطرت و دفتر کائنات برائے دقیقہ بین سلیم الفطرت بیک وقت تعلیم و تفریح بہترین قسم است۔ در اوراق فطرت آہنچاں نیرنگیہا و عجائبات است کہ کلک و زبان شاعر دقیقہ یاب عاجز است۔ اگر در شما فقدان مذاق فطری نشدہ است شما بالضرورہ از مناظر و مشاہدات محفوظ خواهید شد و در ذات شما احساس نشاط جیت انگیز تولید خواهد شد و اثر خوشگوارش بر صحت لاحق گردد۔ دل مشوش خوش خواهد شد۔ سکونے در طبع و قوت نمایاں بجائے ضعف قوی نمایاں خواهد شد۔

شناوری ہم بد نیست۔ برائے اعصاب و پرورش خلایا مالش ہم خوب است۔ شاہان سلف شناوری می آموختند بار

چوں در هندوستان حمله آور شد در راهش رود گنگ افتاد
در رود سیل آمده بود و تا کروها پہنا شده بود بایر جامہ ہا
از تن کشید۔ لچ شدہ خود را بآب انداخت و بدون معبرے
رود تند آب را عبور کرد۔ قصہ ہمایوں و نظام سقہ ہم معروف
است۔ از ین شناوری جانبر شدند۔

ہنگام سیر جامہ ہائے کہنہ نہ باید۔ نو خوب است ایں
بر روح انسان لطف و نشاط آورد۔ رقص و سرود و سماع
و غنائے برائے طلبہ خوب نیست ازیں ہا احتراز واجب است
ازیں ہا ہیچ ریاضت جہانیہ حاصل نمی شود بل نقصان پیدا
می شود۔ نہ صرف بشرکت مجالس غیر شریفہ وقت گرامی
ضائع گردد بل جذبات نفسانیہ را تحریک و تہیج می شود۔
و ثانی الذکر مقصد اخلاق است۔ و ازیں مجانبت ضروری
است۔

فرائض زوجین

الله جل شانہ و عم لوالہ از قدرت کاملہ و حکمت بالغہ
خود درین عالم کون و فساد از اجناس ذکور و اناث تخلیق و
تولید نموده باعث ازدیاد و افزایش نسلها گردید و وزن
ہم ششم است از عجایب او و کرشمہ ایت از غرائب او
بیمکن نیست کہ کارگاہ کائنات بدون یکہ از ایشان رواں و
عامل باشد۔ لفقائے الرجال قوامون علی النساء بما
ففضل اللہ بعضهم علی بعض و بما افقوا من اموالهم
مرد بر زن حکم و قادر است۔

زن را بدین وجه صنف لطیف نامند کہ او جملاً نحیف
و عقلاً ضعیف است۔ در امور دنیوی کمایی بہرہ ور نیست
و اکثر مزقات موجب خسران و نکتہ او شدہ درین ایام
اگرچہ بعض مستورات حیرت انگیز ترقی کردہ اند۔ تا ہم
نسایت ایشان در حصول تکمیل و عہدہ ہائے جلیلہ و
مہمہ موانع کثیر در صراط ایشان بہ ثبات سد رسیدہ حائل
کردہ است۔

زن مثل گل است اورا پشمرده ساختن اثم کبیره
 است - بدو بهشاش بشاش بودن عین فرض انسانی است
 و لهن مثل الذی علیهن بالمعروف - الآیه - اورا در
 حرم منزل نه محبوس بلکه ملکه آزادی باید کرد و بیرون در
 او را هیچ سروکار و واسطه نیست هر کار کمترین که او
 از ذمت همت خود بیایه تکمیل و تنهیم رساند از نگاه
 قدر وائی و قدر افزائی باید دید زیرا که از تنقش دل او
 شکسته و همتش گسیخته شود و نیز او من بعد از تکسر
 و شکستگی عوام در اعظم امور دستاویز نمی شود - پایش
 صوب آل کار رفتن نمی یارد و دستش هر قش و مستحق
 شود - اگر زن کارے انجام دهد باید که مرد باظهار دلبنگی
 و حوصله افزائی او کلمات همت افزائی و حرفائے روان
 پرور در رویش گوید که او اصفا نموده مباد و حوصله مند
 گردد -

من برای العین مشاهده نموده ام که بسا اوقات مردمان
 هند با زنان خویش کمتر از بهائم و کمتر از وحوش سلوک
 روا دارند و این چنین روش بر عارض درختده شاا
 داغ دیده ام است که نه از آب شستی است و نه به
 خاک زدودنی است - چون اذمان و افهام ابنائے ملکی چنین

اعوجاج پذیرفته باشد از ایشان چه رجائے ترقی و تعلی یافتہ می شود۔ وائے بر ما و بر حال ما۔

زنان ہندی خیلے وفائش و حیا آگین لاکن بر خے دل ریش و اندوگین باشند بر شوہر خود پروانہ وار جان تثار کردن اصلاً در رخ نمی کنند۔ ایثار، ہروت، صداقت شکاری جان تشاری در جبلت زن ہندی راسخ است نے نے فطرت ثانیہ اش است۔ الحق اخلاق فاضلہ در طبعش از روز الست مرتکز و بجمول شدہ و مہوارہ در مظارہ و مجاہرہ کارہائے غیرت و دلیری، شرافت و جانی تشاری دیدہ می شود۔

علی الرغم آل ہمہ مردان ہندی مساعی جمیلہ اش را ہبیا منتظران نگاشته اورا در اغلال و سلاسل نواب لا تحصے مبتلا ساختہ شاد کام و خوشوقت می باشند چون امور مفوضہ ہر روزہ انجام دادہ از ادارت مراجعت فرمائے خانہا شوند حال شان دیدنی و کیف شان نگرینتی باشد با چہرہ عبوس و دل پر غضب باشند ہر آن بچین سببیں نظر آیند۔ گاہے اطفال را لکد بنوازند و گاہے زنان را قفا خوراند صدائے پیہا ہو۔ از ہر سو می خیزد۔ خانہ شرفا از حمام زنان متمیز نمی شود۔

در عرض دو چار سال از عروسی منقضی شده حیات
مقابلان شال از چاشنی مسرت غیر متلذذ شود و بر
مسکن شال غراب البین نغمه الفراق الرحیل می زند عروسی
که برای ابتهاج و خانه آبادی در معرض وجود آمده بود-
بالآخر منتج و منجر به مفارقت، خصومت، طلاق و خلع
می شود- در اکثر احوال نوبت به مرافقه و استغاثه می انجامد
و فریقین متخاصمین مستمند و نژند بقید و بند گرفتار
آیند-

بر مرد فرزانه که در کیاست و سیاست مدن یگانه است
کفالت خانه داری و تاهل بسیار ضروری است و کفالت بجز
مسرت و یگانگت و رضائے زن و فرزند ممکن الحصول است
و مسرت زن در همیا کردن حوائج و مایحتاج او است پس
لازم آمد که مرد وظائف و اشغال ورزد و اهل و عیال را
نفقه و نان و غیرهم داده کماحقه مسرور و مبتیج کند-
مرد زن خویش را بباعث ناعاقبت بیتی، بدسیغی،
عدم حق تعقل و خشونت خواهی خواهی آزرده دل و رنجور
سازد- پیوسته در رضا جوئی و استمالت او کوشا و سعی
شود زیرا که بدون تالیف قلب و ایثار و غیرهم نظام خانوی
درهم برهم نمی شود و النیام نه پذیرد و مستلذات داری

حاصل نمی شود -

عبارت از این متابعت و مراقبت این نیست که مرد
مذکر سماعی گردد - زوجه بن شبانه روز مورد لعان و طعان
شوند - بل مراد از این تکرار مداوم و آشتی است که موجب ترقی
و عروج خانواده و بهجت و وداد دوده است - بر زن چنان
قدر فریفته و داله نه شود که دیوانه وار پیرامون او طواف
کردن گیرد و مجنون فاذل الغفل و مسلوب الحواس شده دنیا
و مایهها را از دل خود محو گرداند - زیرا که از چنین شقیقتی
عقلا قدغن کرده این را راس کل خطیبه گفته اند - هرزیرک
قطن کیس حرکتی نه کند که مطعون و مقهور شود - و
دیگران را بر خود موقعه خنده زنی و ضحک دهد -

عمر خیام

عمر نام، غیاث الدین لقب، ابو الفتح کنیت پسر ابراہیم
 الخیام بود۔ پدرش خیمہ دوز بود۔ بایں مناسبت خیام مشہور
 گشت۔ ولادت گاہ او نیشاپور بودہ و ہماں جا تکمیل تعلیم کرد
 در آل ایام نیشاپور محزون علوم و فنون بود۔ عمر در نظامیہ تحصیل
 کرد و گویند کہ او ہمدیس حن بن صباح بانی فرقہ باطنیہ
 و وزیر نظام الملک طوسی بودہ وینامین روابط حسبی و علاق
 قدیمی داشتند با ہمدگر عہود و موافقت کردند کہ اگر یکے از
 ایشان فائز بہرام شود دیگرال را ہم بنوازد از حن اتفاق نظام
 الملک وزیر اعظم سلطان الپ ارسلان شاہ سلجوقی شد بہجرد
 یافتن وزارت عظمیٰ او دیگر احباب را تواختن خواست لیکن
 خیام بقبول عہدہ بزرگ تن در نہاد و گفت کہ من بہ تدقیق
 و اکتشافات علمیہ حیات سادہ وضع می خواہم زیرا کہ ترقی
 مادی بتمائل و تعیش عالم تعلق جذبات روحانی را درس فنا می
 آموزد۔ و ہوسر کمال را بے آب و تاب می گرداند۔ چوں او
 استغنائے خیام بے لگام دید برائے او یکصد پول سرخ متاہر

متعین کرد کہ بلا اکراہ و اجبار بطور خاطر مصروف مطالعہ
شود لاکن اس پیش از امانتہ نیست۔

عمر خیام شاعر صوفی منش بود رباعیات او در اکناف
و اطراف عالم از ہند تا سندھ و از ہندوستان تا انگلستان
معروف است و آہنہا را در زبان انگلیسی ترجمہ کردہ اند۔
لاکن فی الاصل او ہیئت دان بلند مرتبہ و فیلسوف عالی
رتبت بود۔ او ہم پایۂ شیخ الرئیس بوعلی سینا محسوب می
شود لاکن کج خلقی و سوسرمزاجی او را از نظر عوام پنداشت
و اہل علم ازو نفور بودند۔

علمائے اروپا او را متحقق بے بدل و ریاضی دان بے مثل
انگارند و تقاضای او را حرز بازویا کردہ اند۔ حافظہ عمر خیام
ہمہ گیر بود گویند بارے در اصفہان نصف جہاں گذر کرد۔
آجہا کتابے دید و آزا ہفت بار خواند چوں در نیشاپور رسید
حضرت توسل حافظہ ہمہ آں کتاب را حرف بحرف تحریر نمود۔
و سربو فرق نشد۔

عمر خیام ہیئت دان عظیم الشان بود۔ ملک شاہ سلجوقی
در سلسلہ او را بہ تحقیق علم ہیئت مامور کرد عمر خیام اغلاط
تقویم قدیم را طشت از بام کرد و طرح تاریخ جلالی ہنادر۔
چنانچہ اہل جلالی از او تاریخ جلالی می آغازند۔ قبل ازین

در ایران سن یزدجردی رایج بود. او نیز مشهور و اعوام
شمسی و قمری را تصحیح کرد چنانچه اکنون سی و سه سال
شمسی برابر سی و چهار سال قمری باشد در عهد معدلت عهد
جلال الدین اکبر شهنشاه هند همین تاریخ جلالی مبدل به ماه
الهی شد و تا هنوز در قلمرو نظام دکن همین مروج است -
بر طبع خیام رنگ فلسفه استیلا یافته بود و رند مشرب
و آزاد خیال بود. متدین و متقی حضرات او را بے دین و
غیر متشرع می گفتند و از هر سو پیرامون او می آمدند چون
خیام دید که جانش در خطر است او عازم حرمین شریفین شد
چون باز گشت جامه پارسائی و تورع در بر کرده بود و درو
بجائے زندگی معرفت الهی آمده شده بود. بجز تسبیح و عبادت
و شغل ریاضت کارے نداشت - منے صافی را خیر باد
گفته صوفی صافی شده در خفانه معرفت جرعه کش وحدت
گشت -

مذکور خیام در مجمع النوادر یعنی چهار مقاله نظامی عروضی
مستقیم می ابراز است نظامی تقسیم می نماید که :
"در هشتمه" حکیم عمر خیام با اتفاق منظر اسفزاری دارد
بلخ شد و اعیان امیر ابو سعد جرحه گشتند من بدان خدمت
پیوسته بودم در میان مجلس عشرت از حجة الحق عمر شنیدم

کہ او گفت گورمن در موضعی باشد کہ ہر بہارے شمال برمن
 گل افتال می کند۔ مرا این سخن مستحیل نمود و دانستم کہ چوئے
 گزاف نگوید چوں در سمنہ ثلثین بہ نیشاپور رسیدیم چہار
 سال بود تا آں بزرگ روئے در نقاب خاک کشیدہ بود۔ و
 عالم سفلی از وی یتیم ماندہ۔ او را برمن حق استادی بود۔
 آویختہ بر زیارت او رفتیم و یکے را با خود بہر دم کہ خاک او را
 بہن نماید۔ مرا بگورستان ہجرہ بروں آورد و بردست چپ
 گشتم در پائین دیوار باغے خاک او دیدیم نہادہ و درختان امود
 و زرد آلو سر از آں باغ پیروں کر وہ و چنارں برگ شکوفہ بر
 خاک او ریختہ بود کہ خاک او را زبہ گل پنهان شدہ بود۔
 و مرا یاد آمد آں حکایت کہ بشہر بلخ از وی شنیدہ بودیم۔
 گرہ برمن افتاد کہ در بسط عالم و افطار ربیع مسکوں او را
 بیج جائے نظیر نمی دیدیم۔ ایزد تبارک و تعالی جائے او در
 جنان کناد بہتہ او کر مہ۔

عند الوقت سیاحے انگلیسی بطور سیاحت در نیشاپور
 گزار کرد۔ چوں ہزار حکیم خوش کردار در حالت سبکی و
 کس مپرسی معائنہ کرد سخت متعاسف شدہ بجز روئے گہاے
 باد بہاری بیج کس پرسانہ سوال او بنمود۔ چوں فغان نیشاپور
 اہل تشیع اند بریں پوچہ سنی ایچو عمر خیام را ملتفت نشدند

و قبر او آماجگاہ ہم شدہ۔
 رباعیات عمر خیام دارائے معانی دقیق و نکات و غوامض
 با تحقیق است۔ اصحاب دل را از آنها جذب پیدا می شود۔
 معارف پروران انگلستان جامعۃ ترتیب داده اند کہ آن را
 خیام کلب نامیدہ اند۔ ہر سال بتقریب یادگار او جلسہ منعقد
 می کنند و از اشعار و ابیات مجالس را گرم می کنند رباعیات
 عمر خیام بغایت موثر و دلچسپ است۔ مثلاً نمونہ از خروار
 درج ذیل است۔

دُیاعی

گویند بجز گفتگو خوابد بود وای یار عزیز تند خو خوابد بود
 از خیر محض جز نکوئی ناید خوش باش کہ عاقبت نکو خوابد بود

و کلام

دلنگ مشو کہ تا جہاں خوابد بود از تو جہاں نام و نشان خوابد بود
 تا چرخ اسیر و اختران سیر کنند نقد تو خلاصہ جہاں خوابد بود
 بر تغیرات عالم گفتہ است ۵

روزے فلکم جامہ دید میر کند روزے دگر بر بندہ چوں سیر کند
 با چون و چراے فلکم کایے نیست غم خوردن پیہودہ مرا پیر کند
 بامید مغفرت مے گوید ۵

کہ تخت سلیمان بہ لیتے بختی کہ تاج نبوت بہ بیتے بختی

یارب چه شود اگر مرا بے سبب از روضه مغفرت نشیمن بختی
 اشهر مصنفات عمر خیام اینست - تاریخ جلای که بایام
 جلال الدین ملک شاه سلجوقی نوشته بود و معنون باسم
 او است -

رساله جبر و مقابله و معلقات حدود اقلیدس هم قابل
 قدر کتب خیام است -

عمر خیام مثل سائر انام در ۱۱۲۳ هجری فوت کرد و در وطن
 الهام موطن خویش یعنی نیشاپور مکنون و مدفون شد -

آداب والدین

اقتضائے شرافت و فطرۃ سلیم همین است کہ ہر کہہ باشند
احسان و مروت گزیند شما ہم بدو محبت کنید و ہموارہ اورا
محترم و فہیم دانید۔ لا دیب ہل جزاء الاحسان الا احسان
ایں حقیقت نفس الامری است کہ در دنیا کسے از والدین
مہربان تر، رحیم تر، ہوا خواہ تر و نعن تر نیست۔ بنابرین
اغلاص و توقیر شما در حق ایشان ہر قدر زیادہ باشند آن نیز
کمتر است۔ اللہ تعالیٰ در کلام معجز نظام خود متعدد نصوص
مرصوص مودی اطاعت و رضا جوئی والدین ارشاد فرمودہ
است۔ خود رسول مقبول می فرمایند کہ خوشنودی والدین
موجب رضائے خداوند تعالیٰ است و ظاہر و باہر است
کہ رضائے مولیٰ از ہمہ اولیٰ است۔ دیگر انسان را چہ باید
اگر رضائے خدا بدست آید۔ همین است مطمح نظر حیات
انسانی۔ اللہ بس باقی ہوس۔

از انکہ در ہوا خواہی والدین بیچ شائبہ ریب نیست
بایقین عین خواہش و تمنائے ایشان است کہ اولاد و

احقادِ شان نیک بخت و صالح باشند و ہر چند و اندر نہ کہ دہند مدار آل بر خلوص و حق نیت شان است۔ لہذا فائدہ و سعادت شما اندرین مضمناًست کہ نصائحِ ایشان را بگوشِ حق بیوش بشنوید و بر آل عامل و کار بند شوید۔ بہر کیف شیب و فراز و پست و بالا کے زمانہ را بہتر از شما فہمیدہ اند و سرد و گرم مناہج روزگار دیدہ و تلخ و شیرین اعصار و امصار چشنیدہ اند تجربہ ہائے ایشان برائے شما بہ منزلہ خضر طریقت است۔

اطاعتِ اکابرین و ادب و احترامِ بزرگ ترین دلیلِ شرفِ نفس است و درین سلسلہ اشرف و اعلیٰ مرتبہ والدین است از اطاعتِ ایشان نہ صرف ازدیادِ محبتِ شان خواہد شد بل مسرت و نشاط شما وافر و بکاکثر خواہد بود۔ مسرت و بہجتِ حقیقی یعنی در احساسِ نیکی است۔

اِس بشمولِ ادب است کہ اگر والدین استادہ باشند شما جائے گیر نہ شوید و فوراً برپا شدہ جائے برائے ایشان بگذارید۔ پیشِ ایشان سخنہائے مضحکہ خیز و گہہائے بازی آمیز نہ تہار نکنید۔ کہ اِس موجبِ خفتِ احترامِ شان است چون ایشان حرفِ زن باشند باید کہ شما سکوت اختیار کنید و بگوشِ مہوش شنوید۔ پیشِ ایشان مودبانہ دوزاخو

بنشینید۔ کہ با ادب بودن انسان بودن است۔
 حکمائے زمن بے ادب را انسان نمی نامند بل وحشی خوانند
 مولوی معنوی می گوید ۵
 از خدا خواہیم توفیق ادب بے ادب محروم ماند از لطف رب
 و شاعر دیگر چہ خوب گفتہ است ۵
 ادب تاج است از لطف الہی بنہ بر سر برو ہر جا کہ خواہی
 ادب فضیلت انسانی است کہ ازو مفر نیست ۵
 ادب بہتر از گنج قاروں بود فزوں تر از ملک فریدوں بود
 بزرگان نکردند پروائے مال کہ اموال را ہست رو در زوال
 عناں سوئے علم و ادب یافتند کہ نام نکو از ادب یا قتنند
 اقوام گم گشتہ راہ از بے ادبی و گستاخی مورد عذابہائے اہم
 شدند۔ و بے ادبی مملوفا بد اخلاقی است و بد اخلاقی بدترین
 ذمائم و قبائح است کہ منتج بہ ہلاکت و تباہی انسان می
 شود۔ ۵

از ادب پر سوز گشت است این فلک
 وز ادب معصوم و پاک آمد ملک
 این شامل سورہ ادب است کہ گفتگوئے والدین و بزرگان
 قطع کنیم۔ بالفاظ موزوں و مناسب ایشان را مخاطب باید
 کرد۔ و در استعمال و تکرار الفاظ محتاط باید شد کہ موجب

ناراضی و رنج ایشان نہ شود۔ گاہے ماہے در مجلس بزرگان
 صدور و ورود باید کرد و توشہ اقوال دانشمندانہ شان جمع
 باید کرد۔ اینچنین صحبت و منادمت برائے نوجوانان را
 موجب تکثیر معلومات باشد۔

اگر والدین از کار بد امتناع کنند و زجر و توبیخ نمایند
 این فعل را بہ سوء نیت شان منسوب نباید کرد۔ در
 عربیت مثل است کہ ضرب الوالد للولد کالماء للوزع۔
 باید کہ شما کفایت شعاری را دستور العمل خود سازید
 و بہترین نمونہ حسن تصرف پیش کنید۔ زندگی اقتصاد و
 اعتدال از افراط و تفریط بہتر و پر منفعت است۔ بعض
 نوجوانان بہ اعتماد موارث و اموال آبائی بیچ کسب نمی
 آموزند و بہ بطالت و ہرزہ گردی بسر اوقات می کنند۔
 چوں اندوختہ پداری بہ اختتام انجامد بالآخر بہ احتیاج و
 افلاس دوچار شوند۔ ازیں قبیل نوجوان نہ شویہ حیات والدین
 را غنیمت شمارید و چنان جوہر لیاقت اکتساب کنید کہ تا
 ابد آباد بکار شما خورد و از حاجت دولت فانیہ مستغنی و
 بے اعتنا گرداند۔ سعدی علیہ الرحمة دریں معنی شعر عزّا
 ترقیم نموده است بہ
 بپایاں رسد خانہ سیم و زر نہ گردد ہتی کیسمہ پیشہ در

و ہم در گلستان گل خوشبوئے نثر بشکافانیده است۔
 مال و دولت دنیا را یا دزد ببرد یا خواجه بتقارین بخورد۔ اما
 ہنر چشمہ زاینده است و دولت پایندہ“

در دنیا ہر کس را اوقات غم و ہنم و نشاط و انبساط
 متنبین است و اندرین مواقع مشفق مستشار و ہمدرد بادرد
 لابدی است و ظاہر است کہ کسے از والدین بھی خواہ تر
 نیست۔ لاحالہ در رنج و راحت بایشان مراجعت باید کرد۔
 چون والدین من و پیرانہ سال شوند و دست و پائے
 ایشان از کار و کسب باز ماند باید کہ شما مساعدت و اعانت
 شان کنید کہ اینہم رفاہیت و منصب با عزت کہ شما را است
 از توسل شان حاصل شدہ است و شکر منعم در ہر مذہب
 و ملت واجب است۔

در حدیث شریف وارد است برو آجا کہ قبوترکم
 ابترکم۔ یعنی با والدین خویش سلوک نکو ملحوظ دارید ابنائے
 شما بشما سلوک نیکو خوانند کرد۔

برکاتِ برطانیہ

- (۱) ترقی سیاسی
(۲) آزادی مذہب
(۳) مساوات قانونی
(۴) نشر و اشاعت تعلیمی
(۵) حفظان صحت

(۶) مرفہ الحالی و فارغ البالی

ملکِ ما کہ نامش ہند است از ۱۸۵۷ء تا امروز در عہد
معدلت جہدِ برطانیہ دارائے ترقیات بوقلمونی شدہ است۔ نشو
و سنائے تمدن و ثقافت، روز افزوں فارغ البالی عامہ خلایق
نشو و ارتقائے تعلیم و تدریس، کامل و مکمل حریت کہ اولہ حکومت
خود اختیاری است بہ این ہمہ محاسن صوری و مخنوسی اہل ہند
بریں برطانیہ ہستند و از عہدہ تشکر و امتنان بر نمی آیند۔

بر طلب تاریخ روشن است کہ از یک قرن صد سالہ جنوبی
ہند پائمال عساکرِ حبیبہ و عرصہ کارزار نہ شدہ است۔ و نیز
شمالی ہند از عرصہ ممتد از باس جنگِ حروب قاطبہٴ مامون و
مضون است۔ ہمیں اُمیّت است کہ مورث ترقیات جلیلہ ما
شدہ است۔ ما کہ در دور صلح و آشتی نفس مے زینم تصور

و وہم آل بد وقتہا نمی توانیم کرد۔ کہ گرم بازاری قتل و لہب
و سفک دہا بود و مردمان را کاروبار استخوان رسیده و ہمہ جلتے
بہ نالنے می دادند و کس نے خرید۔ اگر بجز امنیت را در چیز
تخریر آورده شود کہ تا را از دولت برطانیہ حاصل شدہاں ہم
بند است و برائے آل امن ہندیاں بعد از بی اورنگ زیب
(۱۷۰۷ء) تا یک صد و نیم سال آتیہ چٹم براہ بودند۔

ما اکنون بہ تسلسل ہمہ خوبہائے برطانیہ یک یک تسوید

مے نہایتیم۔

ترقی سیاسی | بموجب اعلان ملکہ و کنویریہ انجمنانی مردمان ہند
حقوق بہانہائی و مراعات ملک رانی حصول منودہ اند و دریں
خصوص عہد بعد ترقی دار تراید شدہ است کہ عندالوقت حکومت
جامہیر و عوام قائم شدہ است۔ چندانکہ حقوق سیاسی و حکومت
اہل ہند را مرعی شدہ است برائے صلاحیت و استعداد ہندیاں
بمنزلہ معیار و امتحان است۔ مہصرعہ

تا بہ بیقیم کہ از غیب چہ آید بہ ظہور

آزادی مذہب | اہل برطانیہ یقایت زیرک و فاطن اند۔ در
امور مذہبی حکمت عملی اکبر اعظم را پے بروہ اند۔ ہمین است
ثبوت سیاسی تہفظ و بیاداری شان۔ سرزمین ہندوستان مجال
مختلفہ المشراب است۔ مردمان این جاہا عتیق الجہال اند کہنگی

و قیاسی را اتباع کنند۔ روایات فرموده را از جان عزیزتر دارند۔ اگر کسی متعرض آنها شود بقیست جان گرامی خریدن درین نتایجند برائے برای در حق رعایا و برایا همین طریق کار بهتر و افضل است که همه اسالیب مشربی را بحال خود آنها بگذارند۔ این یکی از سرانز امنیت هندوستان است که اهل برطانیہ در مذہب ہندیان مغل نمی شوند و بر حکمت علی و اصول مزین گذرکنند و دیگران را بگذارند کہ گذر کنند۔ عمل پیرا هستند۔

مساوات قانونی | در انظار قانون ملی آہر و مامور، رئیس و

مزدور، حامی و عالم، تعلیم یافته و جاہل پایہ مساوی دارند۔ در توضیح و تشریح آیین و نفاذ و تنفیذ قانون فرقہ یا قوم فرقی یا مرد ملاحظہ نمی شود۔ اکنون قوانین "منو" کالعدم ہیں سبباً مضیاً شدہ است۔ ذات جنس و برادری مد نظر نیست۔ یک قانون و

یک حکم برائے ہمنہ در طول و عرض ملک جاری و ساری است۔ مردمان کہن سال اللہ و تہجین تفوقی قوانین انگلیسی می توانند کرد کہ قبل از ورود وزنگیاں و تسلط ایشان در ہند بقید حیات بودند۔ خصوص زمانیکہ بعد از مرگ رنجیت سنگھ عامل پنجاب متغایب شد نقشہ طوائف الملوک و خلیج العزازی پیشی مے کرد۔ تعلیمی نشو و نما | در طویل و عریض فہارس میاسن و برکات و خیزات و مہارت دولت برطانیہ بعد از امن درجہ تعلیم حیثیت

تلافی دارد برطانیہ تعلیم را بدل و حال نشر داده است - و
 وسائل و ذرائع موثر بکار برده استخراج مرام کرده است - بریں
 یک شعبہ گرفتار بہرہ حاصل ملکی سالانہ خرچ مے شود۔

سرولیم ہنتر کہ ماہر تعلیم است دریں منط میگوید کہ اگرچہ
 ہندوستان در میدان ترقی مادی کارہائے ہتمم بالشان بمنصہ
 شہود جلوہ گر کردہ است لکن آزادی کہ برطانیہ او را از جہل
 و نادانی عطا کردہ است ازل ترقی مادی گوئے سبقت ربودہ
 است۔

حکام کہ ہندیوں را از حنیض ضلالت بہ اوج عروج مترقی
 کردہ اند۔ از ایشان اسامی لارڈ میو، لارڈ رین و لارڈ کرنل ہنکرہ
 خصوصی دارند۔ اخلاف ایشان ہم برخلاف ایشان نہ کردند بل بر
 نفوذ ایشان گامزن شدند و نتیجہ اش ایست کہ ملک مایاں
 یوگا فیوفا المضاعف ترقی کردہ است۔

حقطان صحت | برائے حفظ و پاس صحت و ثبات ہندیوں شعبہ
 جداگانہ ترتیب داده اند۔ وطن مالوف ما بیمارستان الف دارد۔
 ازینہا مرضیہ حظ وافز و عزا فتمت متکاثر الکتاب مے کنند و
 برائے درد و دام و مواشی و انعام ہم بیمارخانہا واکردہ اند برائے
 اسداد و تدارک امراض مثلاً تخمہ و امتلا، طاعون و آبلہ روئی و
 و بخار موسمی و غیر ہم شفاخانہ جاست مخصوصہ قائم کردہ اند۔

در آبخاها علاوه استقواب و استثارة طبی
ادویات و ادوات نیز برائے جبر و اصلاح ریشہ را لگان می
دهند۔ ہلدیات شہر و انجمنہائے اصناعی و قصبائی از محاکم
طبی استمداد کنند و تمتع یابند۔

دولت و مرفہ الحالی | دریں عصر اگر یک طرف آزادی

مذہب، تعلیم و توسیع حقوق سیاسی، مساوات قانونی و
پائے بندی قوانین حفظان صحت، اخلاقی و اشباحی نشود
نمائے ما موقوعہ بہم داده است۔ طرف دیگر کال سکہ تجارت شاہراہ
ہائے پختہ و استوار، دامہائے انہار، پست خانہا و تلگراف،
ریلو و تیلی ویژن، تیلی فون وغیرہ در تزايد و ترقی تجارت
و داد و ستد و ہم رسانی حوائج ضروریہ آسائش فساداں
رسانیدہ است۔ ملک ما اکثر و بیشتر بر زراعت و کشت و
کار انحصار دارد۔ السداد قحط و امساک ہم طمانیت بخش
الضرام یافتہ است۔ حکومت برائے ترقی و ترویج زراعت
و باقین را نقد و تقاضی می دہد۔ فلاح و بہبود و سود عامہ
مطرح نظر است۔ ملکی و غیر ملکی تجارت را معیار روز بروز برتر و بلندتر
میشود۔ تجارتیک کہ موجب ازویاد شغف و دلچسپی است رو بہ ترقی است
الغرض فہرس برکات چنین طویل بل اطول است کہ چوں قلم
ایجا رسید بجز سر بہ نہاد۔

آں تلخوش کہ صوفی ام الجائش خوا اشہی لنا و اعلیٰ من قبلہ العذاری

حافظ رح

خدائے بے ہمتائے را کبریائی سزد کہ در طرفہ العین
جہانے را برہم زند و گس نی آرد کہ آتجا دم زند - ششم
از سطوت کبریائی اوست - پس بندگان حقیقی را علی العموم
و پرستاران رسی را بالخصوص مضمون شعر ذیل پیش نہاد
خود باید داشت ے

تو مشو مغرور بر علم خدا دیر گیرہ محنت گیر مر ترا
و پادشہی ثقلین را چہا وصف باید کرد کہ وظیفہ اخراہم
من الظلمۃ الی النور چہاں سجدتہ بالغہ خود انجام ساخت
و این را سفاکے را ستیں مفاہد را از مصالح و حق را از باطل
چہاں از یکدگر جدا و متمیز ساخت کہ تعریف شاعرے برآں
موزوں می نماید کہ گفت ے

محمد عربی کا بروئے ہر دوسرا است
کسے کہ خاک درش نیست خاک بر سر او

و شعر سعدی هم شاهد عدل است که گفت ه
 میبندار سعدی که راه صفا توان رفت جز در پئے مصطفی
 پس طالب فوز را چاره نیست که دوار ملکات رویه خود
 از شقاخانه این طبیب روحانی بویید و همواره خود را از
 مناسی ملت بیضار نگاهدارد تا محروم و مغتوب نه گردد چه ه
 بنده آمد از برائے بندگی زندگی بے بندگی شرمندگی
 و همانا باید دانست که منتهی عنده علی اختلاف
 الاقوال فی الجمله خالی از مضنده و قبح نیست و حکیم مطلق
 چون ترقی فرد اکمل که واسطه العقد کائنات است بدل و
 جاں می خواهد از اینجا است که بعنایت خود انبیا را بمشعل برداری
 هدایت و ارشاد بنواخت تا مام کوتاه بیناں نفخ خود از نقصان
 و اجویم و مفسد را فرا ترک نموده درجات قرب را بعد
 امکان حاصل نمایم و چون ابن آدم مجنون مرکبه است که
 ثلثانش داعیان نفس و موجبات درکات اند - پس بیش از
 بیش یتقظ لازمه حیات و می باید بود تا از دام ایناں مصون
 ماند چه نمی خواهند که ابن آدم به شرف مقصد صدق عند
 ملوک مقدر آراسته گردد از اینجا است که چون انسان از
 تسویلات ایناں هوشیاری درزد چندان عروج الی حظیره
 القدس نماید که جبرئیل هم بزبان عجز اظهار کند که ه

اگر من سرموی برتر پر م فروغ تجلی تبسوزد پر م
پس ازین تقریر چون واضح شد که جمله مفاسد حباکلی
بواعث الی التسلل است اجتناب از آنها حتما مقضیا شد

چه

ز دشمن هذر گزین اولی بود گز و تنگ دنیا و عقبی بود
و نیز مفاسد را درجات هست بدان درجه کفر دون
کفر - پس شرب خمر تالی شرک باشد است که چون مسی
به ام الحباثت حسب واقع است بل علت عقل است مر
شرک را چنانکه از قصه بر صیفا عابد هویدا است که از شرب
خمر بتسل نفس مخون الدم و زنا و شرک آورده شد ام الحباثت
یعنی سرچشمه کافه مفاسد و قباح بودن این پارگیں آتمام
آفرین ازان است که عقل از او فرار نماید چنانکه فرشته
از دیو - ویدی است که محافظ هرگونه از همه هرزه گیها مرادی
را عقل است و روایت است که از فاروق اعظم پرسیدند
که مطالبه تحريم ضمير را چندان تصدیق چرا بر خود می کشی ؟
حالانکه مایه راحت جزین دیگر است و کسی چه خوش سرلایه
بخواه آل جان را قوت بخواه آل کام را لذت
بخواه آل حشم را لاله بخواه آل مغر را عبهر
فرمودند که چون نزد همه مزیت عقل مسلم است پس

چیزیکه مزاحم آل باشد بل نقصان درو پیدا سازد۔ ازو
احتراز را لابد است ورنه رع

نباید که نامت نهند آدمی

و اہل فرس کہ مدعی ملوکیتہ ازلیہ خود تاں بودند و مار
از نہاد شاں چیزے کہ بر آورد ہمیں زہر گیاه بود و شوکت
جم و فریدوں و دیگر سلاطین جبارہ آل خط جز بہ افسانہ
یا دگر نیست پس در مرثیہ شاں کہے ہیچو خاقانی چه
خوش گفته ۵

بسیار نظر کردم در مسند سلطانہ

در دیدہ نئے آید آل شوکت شاہانہ

و بامعان نظر واضح گردد کہ سبب زوال مرہمہ ایالہائے
جبارہ پر سطوت و جبروت جز اشتغال بعیش و عشرت چیزے
دیگر نبود و محقق نیست کہ تکمیل بساط عشرت اندوزی سوائے
خمر میسر نمی گردد۔ بل این دستمایہ خناس اسس اساس
تعیش است و دولت مغول کہ چوں سیل عرم بر نشیب
و فراز درہ و پتہ اماکن استیلا یافتہ بودند و اسطنت پر
صولت تواریزم شاہ و خلافت پر حشمت و تزک کہ چشم ترا
خیمہ کردے تہ و بالا ساختند و کسی را یارائے مناوۃ مطارد
با ایشان نبود و این فتنہ تا تار گویا کہ شب تار بود برہمہ

کس مستولی گشته استیصال کرد و راست است اگر گفته
آید

حصار کوب صف شکن که خیزش نف از دین
چو از گلوئے اسیرن شرر فتال بخارها
بهم تلمه اولین ایشان از قدح خمر بود که تدریجا بهم
شوکت شال را گاد خورد ساخت و تائید این عبارت و صاف
در ذکر محاربه ملک مظفر با کید بوقا سفاحه باید کرد - و
اندریں صرف نظر کرده خاندان مغلیه را بخاطر باید آورد - که
محمد شاه را از بستر نرم بر خاکستر گزم نشاندن از چه حاصل
شد اگر توغل در عیش و شرب مدام صباح و مساء علی الدوام
بنود الحق این موت احرکه و ما خبیث لا ینخرج الا فکدا
در حق وے صادق آید داهیة عظمی است و چون کسے اتفاق
پابند آں گشت پس بدار البوار رفتن آں قضائے مبهم شد
نعوذ بالله من مساکر المفسد لاسیما من المفسد
فانها من احدى الکبر لا تبقی ولا قدزد و ام المجات
بودن مرآں محقق شد و من بعد

گر نه بیند برون بشیره چشم چشمه آفتاب را چسبه گناه
و باید دانست که هر بویائے ثروت و ارتقاء علیا خواه
مرد باشد یا جماعه کبری چون بر حالت آں تفحص تام کرده

واضح شود که ازیں بلیه بغایت پر حذر بودند بل از سایه
اش می گریختند مثلاً کبر را که بر زبان عالمگیر اکفر بود -
خطاب یافته است بنظر فائر ملاحظه باید نمود در تذکره دے
بیچ جلے ذکر ایں شجره خبیثه نمی آید و جهانگیر چون در
انصرام مہات پا افتاده اولاً بریں چار تکبیر زد و در قلمرو
ہم سیاست کرد کہ ہیچکس ایں را استعمال نسازد - چنانکہ
بر بینندہ نزک جهانگیری مخفی نیست -

و حضرت حافظ صاحب العیاذ باللہ ازیں نیز مجتنب بودند
و آنچه دریں شعر یا آل اشعار دیگر ذکر کثیر ایں مشر
منتظر آمده محمول براں است کہ ہمہ تعریض مرآتیاں زمانہ
ایشان است - چنانکہ در بیتے می فرمایند

دوش از مسجد سوئے میخانہ آمد پیر ما

چسیت یاران طریقت بعد ازیں تدبیر ما

و ہمہ جہا و ہمچنین ایں ہمہ منجملہ ازاں تعاریض است
کہ گفتند

آں تلخوش کہ صوفی ام الجنائیش خواند

اشہی لنا و اعلی من قبلۃ العذارلی

والسلام خیر الختام هذا ما اردنا واللہ یدہی من

بیشار الی سبیل اسلام -

مستقبل ہند

خدا نے معزز و مذل را ستائش بے پایاں کہ یکے را
اندازد و دیگرے را افزارد و مصطفیٰ کو مین را بیائش بیکراں
کہ دستور العلّیٰ در عالم موجود گذاشته اگر کسے پابند و سے
شود خود را از خاک مذلت برداشته بر اوج عزت برساند
باید دانست کہ بجز ذات باری عزّ اسمہ بر اسرار محیط عالم
کسے را واقفیت نیست چنانکہ گفته قل لا یعلم الغیب الا اللہ
لاکن انسان را چوں بنور بصیرت نواخته است ہم امر فرماید
کہ در انجام بینی حتی الوسع در یخ نکلند چنانکہ گفته قل
سیروا فی الارض فانظروا کیف کان عاقبة المکذبین۔
پس چوں بنور دیدہ آید ہویدا گردد کہ افلاح موکل بہ
اتفاق است و حرماں موقوف بر خلاف۔ چنانکہ گفته اند

ز اتفاق مگس شہر مے شود پیدا

خدا چہ لذّت شیریں در اتفاق نہاد

و دریں زمانہ چوں قہرمان ولایت اجنبیہ است آن نے
خواہد کہ در افراد و ملل خطہ ہند کہ مستقر اولین آدم است

و نخبہ سائر عالم چٹال وحدت روئے نماید کہ انتفاع وے
 بمعرض زوال گردد۔ ازانجا است کہ بقدر امکان در تحائف
 و تباغض سکان کوشد و خود مال را پیوستہ بخویشاوندان و
 ہمسایگان در نزاع و جدال دارد و ما باشندگان ہستیم کہ از
 حقیقت کار غافل شدہ بر اشارہ وے رقص می کنیم و ہرچہ
 بفرمایند منزل من اللہ می دانیم۔ تیو بجئی بر ما چنان مستولی
 گشتہ کہ حق را نام باطل می دہیم چنانکہ از ابتدائے محاط گشتن
 در تسلط استبداد تا ایندم بیکبار کوشش آزادی کما حقہ کردہ
 ایم ولے اور را بغیر یاد می کنیم حالانکہ الحال این محقق گشتہ
 است کہ ہر ملت و ملک را حق است کہ از مسکونتہ خود
 اولاد بالذات خود ماں انتفاع گیرد۔ چنانکہ امریکہ بریں ہدایت
 عمل پیرا شدہ نجات خود حاصل کرد و اکنون فلپائن و
 آریستان حاصل کردہ است۔ پس مارا چہ گناہ است کہ برائے
 خانہ دائمی خود بیچ تدارک بخوئیم۔ معلوم گردد کہ بہ نزد ہمہ
 کس ثابت شدہ کہ از ہمہ آبادی عالم ہند را در فراوانی آلات
 عمارت و پیداوار خام حفظ وافر حاصل است و دیگر کہمے اگر
 ہست درجہ ما بعد دارد۔ پس چوں حقیقت طراوت و نزہت
 ملک ماں معلوم گشت باید کہ کوشش ما ہم وہ چندال شود۔
 نا رشتہ نجات بدست ما حاصل آید۔ لاکن حالات ما دیں وقت

هر چه هست هر که و مه را معلوم هست حاکم ما در سیاست
 دانی عریل خود ندارد و شوکت و در مقابل سلاطین موجوده
 هزار چند است خواه قضائی باشد یا بحری و اکنون تفوق
 بر یکدیگر موقوف بر همین دو وقت است - آل زمانه قصه
 پارینه شد که رستم مفتخاں را مسخر کرد و لے از بصر معلوم
 گردد که چوں عزیت امرے کما بینخی شود باری عز اسمہ
 معین بے کس می گردد چنانکه در جنگ عمومی واضح گشته که
 از ترک با ہم بے سروسامانی قلب سپاه غنیم را شکسته
 ہم بمسیه های شان را ہبیا منشور کرده اند و در موثر
 لوزان از نعره عصمت ہم شوکت اتحادیاں بے آب شد
 و مسودات شان در آب - معلوم نمی شد که ہندیان را از
 کلام حادثہ فاجہ انتباہ خواہد شد چه نان را گذاشته بر
 ریزہ قانخ شدہ ایم و آل ہم از دست غیر - و اجناس خام
 ما از اینجا برده در کارخانہای خود تیار ساخته بصد چند ما را
 بدہند و ما ہستیم کہ این ساخته پرداختہ غیر را بچو ارمغانے
 می بریم چنانکہ ترکان خوان یغارا -

اگر بحث و کشف بر حالات حاضرہ امرے صعب است -
 و استیفا را دفتر ہا می باید لکن بر قدر یسیر اکتفا کردہ
 تنبیہ نمودن ہم مفید مطلب است چه العاقل تکفیه الاشارة

امروزه اعداد قلیل را گذاشته مردمان هند که بر ایشان فرض
نجات دادن خودمان علیه گردد دو کس اند- هندو و مسلمان
هندو اگرچه درد زبان می دارند که آزادی حق ما است- و
خواهیم گرفت-

هم مستعد و آماده هستند- مگر قلیل ما هم چه اکثر ایشان
می خواهند که اگر آزادی حاصل شود از او فایده بالذات ما را
شود که دیگر دست نگر ما باشد نه همسر ما- چنانکه از افراد شان
گاه بگاه بر امری فضول مثل کیبوتل ایوارڈ وغیره واضح
گردد و این از قاصر النظری ایشان است- مطالب آزادی را
این چنین خصلت موجب قید دوائی گردانند مبنی و تنگ چستی
ایشان بر همین قدر موقوف نیست بلکه به افراد خود که در
عداد قریباً نه کرور هستند هم بر بینندگان جرأت مخفی نیست
و آن مردم از ایشان آه و زاری هستند و هر یک
می گوید که

من از بیگانگان هرگز نه نالم که با من هر چه کردند آشنا کرد
اگر این جم غفیر را شمه از عقل بودی برخلاف این عامل
گشته و از اجزاء خود گذشته همسایگان را هم بطیب خاطر
راضی و خوشنود ساخته و راضی کردن کسی مشکل نیست اگر
از اعماق قلب آدمی و تامل باشد- چنانکه در ملک مصر

کثرت مسلمانان را بود و ز اغلول پاشا قبطیان را از حق خود فرو
 داده راضی کرده معین خود ساخت و حاکم اجنبی را بخون دل
 نشانید لکن چون حاکم روباه کار و مطلب برآر بود باز ایشان
 را در پس و پیش انداخت اکنون باز شنیده آید آزادی کامل
 را آماده گشته اند لکن این حال زندگان است ما مردگان را
 بدین چه کار که ع

چه داند بوزنه لذت ادرک
 و دیگر طائفه مسلمانان که هستند از ایشان امرای باسرم
 نبیرگان حاکم غیر گشته می خواهند که آزادی قطعاً بدست
 نیایند تا که ناله تر از حلقوم ما برون نرود - و برای عمل پیرا
 گشته اند که ع

خلاف رائے سلطان رائے جیتن بخون خویش باید دست شستن
 در تنعمات و خود کامیها چنان از حالات طبقه عزبا که بعضی
 از ایشان را نان جوین هم میسر نمی آید مغفل شده اند که در
 نفع صور شاید بیجا گاهند و عزبا اند که هر دم می گویند ع

چو رفت از دست خم و جام ساقی
 بماند غم بماند هیچ باقی
 و فقر مصیبتی است که چون کس درو گرفتار آید از ایمان
 دیانت ، امانت و ذیانت و کیاست پیروں رود و در دست امرای

بازیچه می شوند و امر عزا را میراث مرده ریگ تصور نموده
 حسب مراد خود در ایشان تصرف می کنند۔ ازین حال است
 رسول ثقلین گفته که الفقیر ممواد الوجه الدارین۔ و سعدی
 شیرازی می گوید "بوجه فقر نماز که اہم فرضیہ اسلام است
 بخشوع و خضوع کہ علامت قبولیت است نہ انجامد کہ نمازی
 می گوید ے

شب چو عقد نماز بر بندم چه خورد بامداد فرزندم
 پس چون عمل امرای مسلمانان این شد کہ ے
 اگر شہ روز را گوید شب است این نباید گفت اینک ماہ و پرویں
 و فقرای ایشان (الا باشاء اللہ) اینکہ ما را نان باید
 نہ ایمان۔ ازین باعث طلب آزادی از جانب مسلمانان
 در موقف تعویق است۔ اگر خدای عز و جل بفضله سبب
 پیدا کند او مسبب الاسباب است و يفعل الله ما يشاء
 و بحکم ما يريد۔

حالت ہندو چوں در تنگ چشتی بدیں منوال است۔ و
 کثرت شان دریں ملک است و اہل غنا ہم ہستند۔ پس
 بمصالح کل الصید فی جوف الفراء ملاک امر آزادی شان
 ہستند۔ پس چوں اقلیت را بوسعت دلی راضی نکنند تا
 ابد الالہاد از گرداب حوادث نجات نخواہد شد۔ چہ گویند ع

دو دل یک شود بشکند کوه را
 و هم گویند که قوت دست در انگشت خضر پنهان باشد
 و قوت زنجیر در حلقه کمزور و قوی چون کمزور را رعایت
 نکند بمقصد خود واصل نگردد - مگر یاس هم نیست که هرزوالی
 را کمالی - آخر روزی خواهند فهمید و امید که نجات حاصل
 خواهند کرد - واللہ المستعان علی ما فرید -

الملکیتی مع الکفر ولا یتی مع الظلم

ہمہ برزی مر خدائے جل و علا راست کہ انسان را بخلعت
خلافت بنواخت و انبیاء کرام را کہ خلاصہ تکوین اند در ہر عصر
بہر قوم پیائے فرستادہ مونس و معلم اساس و اطوار طراز
خلافت ساخت خصوصاً خلیفۃ اللہ الاعظم والنبی الاکرم محمود
الشقلین کہ حسان در وصف وے مے طراز دے

ما ان مدحت محمدی بمقالتی

لاکن مدحت مقالتی بمحمدی

و صاحب قصیدہ بردہ مے گوید ے

فاق النبیین فی خلق وخلق ولم یدانوه فی علم ولاحکم

و بفارسی کہے چہ خوش مے گوید ے

چونے خرمندہ فرخ نہاد ندارد جہاں تا جہان است یاد

شمہ از وصف مالا یحیی ویت برائے تجدید عمار خلافت

و قلع و قمع رگ و پے ظلم و عدوان الی آخر الدمر مارا ارزانی

فرمودہ پس شکرانہ مرایں نعمت عظمیٰ را در گوشہ دماغ

مخنی گنجد کہ چہ طور از عہدہ ۲۲ بر آسیم لکن بفجائے مالا

یدول کله لایتنول کله سپرنه انداخته از قصور عدم
 احاطه تام به بارگاه عز اسمہ رجوع باید آورد که خلوند نجشند
 دستگیر کریم خطا پوش پوشش پذیر است - پس باید دانست
 که ظلم اگر چه بر جمله شیون و کوائف محیط است چه بلغت
 وضع الشی فی غیر محله تعبیر کرده می شود لکن مقصود دینجا
 فرومایه از دوست که به مناد فی الارض معنون باشند یا اتلاف
 عرض و نفس و حال کسی مودی معنی و می است پس حکومت
 و ایالت یا نظام اصلاح را تار مار گردانند گال اگر چه بے پایاں
 است لکن عدوان از همه اکبر و اعظم است گویا در قدم
 بنیان عدل و امن و تخریب اساس رفاهیت انام این را
 ید طوئی حاصل است بل مخنق است یا طوفان که هجوم آں
 بیجان و غوغائے لاعاصم الیوم الامن و حم والامان
 و الحفیظ بر زبان کافه انام جاری گشتن همال و ازینجا است
 که چون طفل بغتار در آید آوایی سبق او همی که خربار بر
 به از شیر مردم در - یا همچین تلقین کرده شود که نوحه شها
 با هر کس تسلیم بشود با کسی مستیز که رنج مرسان و کربا
 فارسی آوایی کتابیت در تهذیب اخلاق که با بچگان درس
 می دهند چه گوش زده اثر می دارد مثالیت محقق و بر بلای
 است ساطع - لاسیما آموخته طفلی تا بلحد و مساز باشد - و

معلم اخلاق فلاسفر اسلام سعدی چہ خوش می سراید
 ندانی کہ سعدی مکان از چہ یافت نہ ہاموں نورد و نہ صحرانگفت
 بخوردی بخورد از بزرگان قفا خدا دادش اندر بزرگی صفا
 پس در کربا وارد است در مذمت کہ سے

ستم بر ضعیقان مسکین مکن کہ ظالم بدوزخ رود بے سخن
 ستم کش گر آئے بر آرد ز دل زند سوز او شعله از آب و گل
 و در توضیح مضمون اگر اشلہ بے شمار است لکن مشف

نمونہ از خروار پیش ناظرین کرام کردہ می شود ع

گر قبول اقتد ز بے عز و مشرف

معلوم باد کہ چون محض ظلم افراداً نہ ہو گیا بہت کہ بجز
 استیصال ظالم تریاقتے ندارد پس صدورش از ان کس کہ وے
 خلیفۃ امت فی العالم و ظلمہ فی ارضہ باشد قبیح ترین اشیاء
 است۔ چہ شاہ مشاہد باشد نہ بہانہ گرگ مردم در و نیز
 چون مامول دریں دار مستعار قیام است تا ضعیف و مشرف
 بمقصود خود با حق و بوجہ رسیدہ نیل مطالب کنند۔

فلاح دار اخروی پس قیام نظام را عدل شرط است نہ نہد
 و تقویٰ بل اسلام رسمی ہم بکار نمی آید نعم اسلام حقیقی و
 عدل یکے است مضمون بہ دو نام چہ اسلام رسمی اگر باعث
 استحکام و دوام سلطنت بودے خدائے کریم کفار را از ازل تا

ابد بر یک کاشانه ہم مسلط نمردے چه جائیکہ تملک بقاع فیض
و اقالیم وسیع پس ہرکہ بنیاد ظلم بہناد و عدل و انصاف را
از دست بدادہ خدائے عز و علا چنان دمار را بر آورد کہ
ہیچو ابترو عقیم ہیچکس یادگار دے بر خطہ عالم نماند۔

و تائید ایں مقدمہ را تصغیر و تجسس اوراق مخاطرات
کافی است چه تاریخ یا از اسرار گذشتگان و امے گوید
یا از آغاز و انجام رفتگان تبصرہ دلخواہ می نماید و ازل جملہ
کہ بعض سلطنت مصرعہ گشتہ کوس لمن الملک زد چوں
بر بنی اسرائیل ظلم پیا شد و از حد خود تجاوز کرد خدائے عالم
ان مسموم خیل جنہم بہ حبس الورد المودود معلم ساخت
و اعانہ عبودۃ لاولی الالباب بر افواہ انام الی یوم القیام
باقی و دائم گذاشت و تہذیب بابلی کہ موسوم بکلدانی ہم
است از رعوت بے جا و ظلم بے محابا چنان پارہ شد کہ
بکاویدن ہم بدست نمی آید۔

و دیگر جانب ع

نوشیروان نمرد کہ نام نلو گذشت

سعدی در حق وے گفتہ است چه آل در عدل و
انصاف ضرب المثل گشتہ است اگر آل دریں ملکہ فاضلہ
فاضلترین عصر نبودے چندان شہرت نوزیدے و اخلاقش

چوں از جاده وے انحراف کردند تفرق شد . . . شدند
 که نام شاه بیخ کس را معلوم نیست و آورده اند که عسکر
 بن عبدالعزیز که در زمان خود رافع الویه عدل و نصفت بود
 جواباً بعامل خود نوشت - چوں آل استجازه کرد که قدرے بر
 مردم قدغن کرده شود چه بغیر اظهار عیب و عده نظام امور
 سر انجام نپذیرد - هلا دروغ مے گوئی ، عدل کن ، باز عدل
 کن همه مناد خود بخود خواهد رفت چه درشتی مفید نه مورث
 استقام و عدل این نیکمرد چنان بود که کفایت ستمگره بحض
 شنیدن این خلق عظیم باو چنان گرویدند که بجز اطاعت و
 انقیاد چاره ندیدند و در تاریخ بلا درستی باب فتوح السند شاهده
 عدل است پس واضح است که عدل سیرتی و نشانی را مخلص
 و قادیار سازد و ظلم شناعتی است که یار را مار آستین می نماید
 و سلطنت بغیر رافت و عدالت انتظام نمی پذیرد - چه قاعده
 است جبلت القلوب الی حسب من احسن الیهما و
 بعض من اسار علیهما -

و هویدا است که چوں بادشاهے طرح ظلم افکند رعایا ازو
 ملول گشته تدریجاً انفلاخ وے کنند - چه رخ
 رعیت چو یخ است سلطان درخت
 مقوله واثقه است - چوں یخ محکم بنود وجود درخت

نابود شود۔ و ہم محنتی نیست کہ کفر عدل ایالت حسب
 دلخواہ کردند و مسلمانان ظلمہ جز بنام زشت با خود نہ بردند
 و حکومت عالم و تنگ چوں بحق عبد تعلق دارد پس ہر کہ
 داد کردہ دارد صولت و تسلط و برقرار داشت قطع نظر
 ازین کہ سکا فر باشد یا مسلم و کسیکہ سنگر گردد چنان کام
 الدائم گردد کہ تا آخر زمان نامش بجز صد ہزار لعنت نفیس
 نمی خوانند اگرچہ مسلمان ہم باشد۔ و چوں بنظر امعان دیدہ
 شود اسلام را عدل ملاک امرہ است و خدا کے قدوس برائے
 عدل بسیار تاکید کردہ چنانکہ فرماید اعدلو هو اقرب للتعوی
 و ہم سے فرماید ولا یجزم منکم شتمان قوم عسلی ان
 لا تعدلو۔ پس معاند امر الہی بحسرت بمیرد و مذعن امر
 خداوندی جانش گیرد۔ پس عدل لازم حکومت است۔ و
 بادشاہ را رسد کہ این شعرد اما ورد زبان دارد سے

خیرے کن اے قلال و غنیمت شمار عمر
 زان پیشتر کہ با تگ بر آید قلال نمائد

ابوالفیض فیاضی

(۱) نام و نسب (۲) ولادت و تعلیم

(۳) رسائی بحضرت شاہنشاہ اکبر

(۴) خدمات ملکی (۵) تصانیف

(۶) اخلاق و عادات (۷) وفات حسرت آیات

ابوالفیض، فیضی فیاضی، نام و تخلص - او پسر شیخ مبارک بن شیخ خضر متوطن ناگور بود۔ شیخ موسیٰ کہ جد امجد او بود در ۹۰۰ھ از یمن (عرب) ہجرت نموده برائے زیارت اولیائے ہند در قصبہ ریل کہ در اں ایام علاقہ سندھ بود سکونت پذیرفت۔ در قرن دہم شیخ خضر عازم یمن شدہ در راہ موضع ناگور را مخیم سراوق جلال کرد۔ ہمیں جادرس ۹۱۱ھ شیخ متولد شد و مبارک اللہ نام ہنادہ رسم تسمیہ بجائے آوردند۔

شیخ مبارک در سن چہار دہم پیش خواجہ عطن و خواجہ عبد اللہ احرار و خطیب گارونی مرۃ بعد اولی زانوی تلمذ طے نمود و کسب و کمال ظاہری و باطنی اکتساب نمود۔ شیخ

مزبور سیاح بے پناہ بود۔ و در اثنائے سیاحت علوم منطق
حکمت و فلسفہ را استفادہ کرد۔ القصہ فیلسوف بے مثل عالم
جید، متقی بے حد، متدین باصفائے باطن و طہارت بود۔
ازیں رو معتبط و محسود زمانیاں شد۔ ایشان ریشہ دوانیاں
کردند و پیوستہ او را مبتلائے مصائب گردانیدند۔ نہ او
را پیش احباب ملجاء و ماوا بود و نہ اہل جائے قرار و پناہ
بے دادند۔ ازیں سو رائدہ وزاں سو در ماندہ ہمیشہ آوارہ
دشت نوردی می بود بالاخر در ۹۵۴ھ بمقام آگرہ وطن کرد
و شیخ علاء الدین مجذوب را پیشوا و سالک ورزید۔ در
آبادانی چار باغ رخت اقامت انداخت و در قبیلہ شاداب
زنا شوی کرد۔ بظاہر شغل درس و تدریس بود۔ لکن در تخلیہ
مشغلہ اذکار و اوراق۔ اگر کسی مخلص محتاط چیزے بطور تہدیبہ
آوردے او در قبول نگفتہ در بخت نکر دے۔

در ۹۵۴ھ بمطابق ۱۵۴۷ء میلادی بمقام چار باغ شجر
امید شیخ مبارک را ثمر نورس پدید آمد اگر سعادت و
اقبال در مویک جلال او بود۔ لیکن حالا زمان فرحت توامان
خیلے بعید بود۔ ہنوز زندگی والدین او سراپا افلاس و نکبت
بود و سابقہ ایثاں بہ تنگدستی و فاقہ بود لکن علم و فضل
از پدر فضیلت مآب و حکمت انتساب در ارث تحصیل نمود۔

در علوم متداوله از منقولات و معقولات ید طولی داشت - و
 درین صنوف بے عدیل و بے سیم بود جوهر طبعش علی الخصوص
 در فلسفہ و حکمت درخشد و تمخّلات تخمین از کہ ومہ طلبیدہ
 و مذاق شعر و سخن ہم برو غالب بود - دل و دماغش از
 فیضان قدرت بوجہ اتم سیراب شدہ بود - در طب نیز مہارت
 تامہ داشت و بے ہزد و منت مداوات کردہ و چوں از دست
 ناداری استخلاص یافت ادویہ ہم حبیبہ للشرعی داد -

حالات شیخ مبارک و پسرانش بسیار صوبتناک است -
 تا بہست سال در آلام و مصائب گرفتار ماندند - شیخ در سال
 دوازدہم جلوس اکبر بخدمت او رسیدہ مورد عنایات بیغایات
 گشت - ہنگام ملازمت چوں شیخ را بیرون پنجرہ فقرہ استنادہ
 کردند او دانست کہ ایں طور از خدمت مدحت سرائی شاہ
 عہدہ برآ نخواہد شد - ایں قطعہ بدیہ گفت قطعہ سہ

بادشاہ! درون پنجرہ ام از سر لطف خود مرا جا دہ
 زانکہ من طوطی شکر خایم جائے طوطی درون پنجرہ بہ
 شہنشاہ اکبر ازیں حاضر کلامی خیلہ محفوظ و خوش وقت
 شدہ اورا بحضور خود جائے داد و بہاں روز در سلک ملازمان
 خاص عز اخلاص یافت - اوّل قصیدہ کہ در حضرت شاہ
 خواند مشتمل بر یکصد و نوہ و ہفت اشعار در بار بود -

مطلع او این است هـ

سحر نایب رسال قاصد سلیمانی رسید، بچو سعادت کشاوه پیشانی
از تبحر و فضیلت شیخ شاه مرغوب شد و او را اتالیق
شاهزادگان تعیین کرد. سلیم، دانیال و مراد فیض یافتگان
چون فیضی فیاخی بودند و او را بنظر احترام و تکریم نگریستند
در ۹۹۴ هـ بود ملک الشعراء عزائی شهید ری شیخ بختاب
ملک الشعرائی منتظر شد این از طرائف روزگار است که دو
روز قبل این واقعه شیخ در مطلع قصیده این پیشگوئی کرده
بود و بهیذا هـ

آل روز که فیض عام کردند ما را ملک الکلام کردند
اکبر فیضی را شیخ جیو (شیخ جی) خطاب می کرد و الحق
فیضی و فضل نفس ناطقه اکبر بودند آخسته پنا نشدند هـ در
غلو، وفا شعاری و مخدوم پرستی نظیر نه داشتند - تسخیر
دکن مرعون منت فیضی است - راجی علی خاں فرمانروای
خاندیس را در رتبه اطاعت آورده باصناف الطاف اکبری
و اصناف اعطاف شاهی مستظهر و مستبشر گردانید - و او
در زمره عقیدتمندان و فاکیش و ارادتمندان اخلاص اندیش
داخل شد -

تصنیفات (۱) دیوان اشعار - مقدمه از قلم خود توفه لک کرده -

و تصنیفات. اورا تنبشیر الصبح نام دادند. این مجموعه نه هزار ابیات است که در عرض چهل سال به تکمیل رسید. نکات حکیمیه در سلاست و سادگی خراج طلب است. و در فساد اتباع متقدمین دارد. و همه کلام برجسته گفته است. همه آمد است و آورد. عنقا است.

(۱۲) انشائے فیضی - که عبارت از عرائض، مراسلات و مطاوی متفرقه است مرتین کتاب خانة فضلا است.
(۱۳) خمسة - در تبتیح نظامی گنجوی پنج کتب منظوم طبعزاد او است اسمائے آنها مرکز ادوار، سلیمان و یلفیس، نل دمن هفت کشور و اکبرنامه است.

فیضی در السنه مشرقیه بهر وانی داشت. و در سنسکرت هم دستگاه کامل. نل دمن در اصل کتابیست سنسکرت، سن تصنیف کالیداس - شیخ در زبان پارسی منتقل کرد و نقل از اصل من حیث لطافت و نزاکت و درو بست الفاظ و حسن تراکیب گوئے سبقت ربوده.

لیلاوتی کتاب ریاضی است اورا هم در فارسی ترجمه کرد و داد لیاقت داد. مها بھارت که مشهور ترین کتاب رزمیه هندو است از کلک ترجمه اش توانست گنجیت - بھاگوت و انھرون بید را نیز حلیہ فارسی داد. میگویند کہ شیخ در

عنوان شباب پیش عالم سنکرت در بنارس تحصیل سنکرت
 نمود. چون فارغ التحصیل شد عالم مذکور را اعلام کرد که من
 مسلم هستم. عالم دست ششمی گزید لیکن او از شیخ وعده
 گرفت که منتر گائتری و هر چهار وید را در زبان پارسی ملبوس
 بخوابد کرد. بر صداقت و کذب این واقعه تاریخ روزگار ساکت
 و صامت است. العبد علی الراوی.

مذهب فیضی | این موقوف بر ابوالفیض نیست بل برادر علانی
 و پدر یگانه عصر او است که مردمان آل زبان زبان طعان و
 لدان بر ایشان کشودند. فیضی و فضل را بالجمهر ملحد و زندیق
 گفتند لیکن این محض تنگ نظری و کوتاه بینی حساد بود. از
 تضایف شان بر الحاد و زندقه شان چیزی منعکس نمی شود
 مناصب شان مجتهدان شان داشتند و علمائے معاصرین را
 پیش فروغ شان نفوذ و اثری نمانده بود. بدین وجه فتاوی
 کفر و ارتداد نتائج کردند که مقهور و مجبور جهانیان گردند.
 و پیش کم سودی ایشان دم نزندند.

تفسیر سواطع الالهام در سلسله نوشته شده بود بهمتاد
 و پنج اجزا دارد. توطیه اش یک هزار ابیات و تتمه اش
 نود و نه فقرات دارد و همه در یک صنعت نوشته. در فقرات
 خاتمه کمال این است که از هر فقره ماده تاریخ اند میبوال

کرد۔ اہل فضل معاصرین تقاریف رقمطراز در توصیف آل
 سوالہ قلم کردند۔ این تفسیر بے نقط است و معاندین شیخ را
 بہ بدعت قبیحہ متہم کردند شیخ ارتجالاً گفت کہ اگر میں
 بدعت سنیہ است کہ من تفسیر بے نقط تحریر کردہ ام باز
 چرا حق سبحانہ و تعالیٰ لا الہ الا اللہ محمد الرسول اللہ۔
 بدون نقاط ارشاد فرمودہ است و ماہمہ ہر روز این کلمہ طیبہ
 را ہنگام تہلیل و تعقب ورد زباں حی کنیم۔ متفقان دم
 بخود شدند و ہر بلب ماندند۔

اخلاق شیخ فیضی شگفتہ مزاج ، ہر دلعزیز ، مہماں نواز ،
 رحم دل ، خلق دوست و فیاض بود۔ بیرونی او ملافہ علیما و
 شعرا و محط رحل اہل کمال و فقرا بود۔ شخصیت باایشان حسن
 سلوک مرعی داشت باز بحضرت خاقان بلند مکان احضار
 کردہ مورد اکرام و اعزاز حی گردانید۔ مساکین و مظلومین
 را مدد حی کرد۔ و خادم و مخدوم را مساویانہ سلوک روا حی
 داشت۔

وفات شیخ در اواخر سلطنت شیخ را مرض الموت لاحق
 گردید۔ از دست دمہ بہ تنگ آمد۔ مرض او تا چہار ماہ طولت
 کشید۔ چون حسن اخلاق فیضی و اخلاص رسوخ او در بندگی
 مرتبہ خاطر اکبر بود و شاہزادگان نیز از استفادہ حی نمودند۔

اکبر بمقتضائے قدر وانی و حقوق شناسی در بیماری که مرد
دو روز قبل از سانحه ارتحال معہ شہر ادگاں بہ عبادت او
قدم ریشہ کرد۔ وقت نئی رباعی ذیلیہ بر لوک زبانش بود

رباعی ۵

دیدم کہ فلک بن چہ نیزنگی کرد مرغ دلم از قفس بد آہنگی کرد
آن سینه کہ عالمی دروغی گنجید تا نیم نفس بر آورم تنگی کرد
ناخوشی او یوما فیوما رو بہ ترفی کرده بیجا پیچ شد۔ استمقا
بر ذمہ افتاد نمود۔ دست و پا موقوف و متروک گشت۔ قے دم
کرد۔ بہل و ناتوان شد۔ بالآخر در سکنہ رنگرانے عالم
ہا دواں شد۔

در بیوت فضل و کمال صفوف ماتم و عزا گسترده شد۔
شعر و سخن لوح و مویہ کردن گرفت، آخ ! اف !! صیرفی افتود
کمال و صورتگر حروف و الفاظ اکنون منتقش نقوش فنا شدہ
در اثنائے علالت ایں شعر را اذکار و تکرار می کردست
کہ ہمہ عالم بہم آید بہ جنگ بہ تشوہ پائے یکے مور لنگ

حیات اجتماعی

لقد خلقنا الانسان في احسن تقويم ارشاد خداوندی است که از روی آں انسان بر جمیع کائنات اشریفتر و افضلیت دارد. چون انسان مدنی الطبع است - طبقاً محتاج دیگران است اگر بیدۀ حقیقت بنگریم معلوم خواهد شد که اعضا و جوارح ما هم حاجت مند یکدیگر است در حکایات لقمان حکایتی است - شکم و دیگر اعضا که محتوی بر این مضمون است - برای بقا و دوام نوع انسانی، مبادله اعمال مختلفه و ارتقائے نئی زندگی اجتماعی بغایت اهم است آداب و ضوابط که برای حیات اجتماعی ضروری است هم برای زندگی انفرادی اهمیت دارد - مثلاً هر کس را حفظ مرتبت ملحوظ داشتن، حقوق محالیت را نگهداشتن، سر رشته الفت و اتحاد را استحکام دادن و اعراض و مقاصد قومی را بر اعراض شخصیّه خود تقدم دادن و اینار کردن وغیره وغیره -

عرب مثل زبان زد است که انسان به اعتبار نفس خود لاشئ محض است - مدار طاقتش بر قلت و کثرت

احباب منحصر است۔ ازین ضرورت حیات اجتماعیہ واضح ے
 شود۔ اگر شمارہ رکن عامل نیستید بل عضو مجتل ہستید عدم
 وجود شما برابر است۔

مقصد و مدعا از بسر کردن زندگی اجتماعیہ برائے افراد
 انسانی اینکہ ہر فعل کہ فرد واحد انجام ندیدہ او را بہ اعانت
 قوت متحدہ بپایہ تکمیل باید رسانید و درین امور اشتراک
 عمل و تعاون لازم است۔ کہ فائدہ و نفع آہنہا مبخیر بقوم
 و وطن باشد۔ اللہ تعالیٰ در کلام مجز نظام خود در حصول
 اعراض ممودہ اعانت ہمگنان قرار دادہ است۔ و تعاونوا علی
 البر و التقویٰ بریں معنی دال است و ہم ارشاد فرمود۔
 و لا تعاونوا علی الاثم و العدوان یعنی در اموریکہ شائبہ
 ظلم و تعدی یا انحراف از صراط مستقیم و نافرمانی باشند امداد
 یکدیگر نباید کرد۔

در فرائض حیات اجتماعیہ این ہم شامل است کہ عہود
 و مواثیق را خلاف ورزی نباید کرد۔ در دوستی اخلاص و
 در محبت صدق و خلوص باید۔ در رنج و راحت با دیگر
 شمولیت داشتن نیز فرض است۔ در عمرانی زندگی جماعت
 کہ این ہمہ اوصاف موجود است افراد آل حیات متحد و
 متفق بسر برند و رابطہ اتحاد شان مستحکم و استوار باشد

که اساس ترقی قوم و موقوف علیه آن است -
 هر صاحب بصیرت را فرض مقدس است که حب الوطن
 من الایمان را حرز بازو سازد و حقوق و فرائض وطن و
 اهل وطن را بدرجه اتم احترام دارد - زیرا که اندیس راز ترقی
 و وفار افرادی او مستتر است -

شے از ناف آہوا فرید بیشوخی بر سر عالم دوید

ستار عیوب را حد لا محدود سزد کہ ہمہ اشیا را از
کتم عدم بر منصفہ شہود جلوہ گر ساخت و تمام کائنات از
روئے خلقت میرا از عیب است۔ ہرچہ مرئیت یکے را بر
دیگرست ہست محض اضافی و بادی النظری است۔ پس فی
الحقیقت چیزے را بر چیزے شرف نیست الا بنظر بعض خواص
و نوایر دون بعض و چوں دیدہ بصیرت و اشود این حقیقت
کبری اظہر من الشمس بلکہ امین من الالمس گردد کہ ایچ چیز
خالی از قائدہ نیست و حرف گیری نمودن نہ شیوہ است مر
اہل کمال را و ازیں جاست کہ ظلمت بر زبان انام بقصان
شہرت پذیرفتہ است و او از زبان حال فریاد می کند۔ کہ
در حقیقت

نہ این آنکہ می بینی روئے منست   لیکن قلم در کف دشمن است۔

پس این پیچیده پیچیدن از روی معدلت گسری نه از
 وجه حیثیت و پاسداری آنچه در پائے فائز صیغ حی نماید از
 نگارش فواید عواید ظلمت در یخ نمی ورزد چه انکشاف تام اگر
 در حیطه اقتدار نباشد ترک هم نباشد گفت - پس معلوم گردد
 که ظلمت معدن مکالم است و منبع فضائل و فواصل چه اصل
 همه چیز و همه کس است و او را زیاده ازین چه حرمت باشد
 که حسب فرموده خدای قدوس سرور عالم (صلعم) پیش از تکوین
 هم در پرده مستور بود چنانکه حضور پر نور فرموده و کان الله
 فی عمامه و اکنون ذات بخت نیز در سراق جلال محجوب است
 چنانکه در خبر آمده که صحابه از ختمی مآب پرسیدند که آیا شما
 خدا را دیده اید ؟ فرمودند لو کشف عن سبحات وجه لاحت
 کل شیء او کما قال - و هم محفی و محجب نیست که جمله موجودات
 خواه جماد باشد یا نبات و انسان باشد یا غیر، هیچکس را از ظلمت
 پاره نیست خواه خودش بالذات باشد یا افراد و مثلًا شب
 را به بینید که چها فواید دارد - اگر شمار تا آخر نامکن است
 لکن مشتے نمونه از خروارے گفتن هم ضروری است مثلاً اگر
 شب نبودے چنین راحت و آرام حیوانات را کجا نصیب شدے
 بلکه دوائی روز تا حد غیر متناهی بر ایشان عذاب و نکال گردیدے
 ازین وجه خدای برتر در پرده الغامات خود ابراز نماید - و

جعلنا نومکم سباتاً وجعلنا الليل لباساً - و قدر شب
از شب زنده داناں باید پرسید که چگونه باعث مدارج قرب
شأن گردد و چه فیضها در و نازل می شود و خدای قدرش
و بے همتا در وصف شأن می گوید و قلیل من الليل ما
یهجون و شب را اگر گنجینه اوار و تجلیات الهی گفته شود
خلاف عقل و نقل نباشد و مرتبه اش سالکان با صفا می
دانند زیرا که ع

قدر زه زگر بدان قدر گوهر جوهری

و همین شب بود که درو خدای ذوالجلال خضر موجودات را
به معراج جسدی مشرف گردانید که واصفان علیه جانث را
هم یارای حاصله فضائل معراج نیست اگر چه تا روز شمار از
شمار بالا مانده و لیلة القدر که نعمت عظمی است از خلقتی
بر حضرت انسان هم فرود می آید از شب است و چون فرد را
این قدر مزیت و شرف باشد کل را چرا اوالعجاب نباید گفت -
قدر شب از طالبان علوم و فنون هم مستور نیست که هر چه
معاون این زهر باشد مثلاً یاد گرفتن مطالب علمی ، مذاکره
مکبیه و تیار می اسباق و امتحان آقدر که در شب با صفا
که هر یک شب پیدا باشد حاصل گردد در جری اوقات میسر نمی
شود از بیخاست که گفته اند خواندن شب بر دل نقش میشود

و ہم حضرت کلیم را بعد از وداع ششیب علیہ السلام سرچہ مکرم
 حاصل شد بطیف شب وادی امین بود۔ چنانکہ حی گوید۔ انی
 انست فادا و خدائے بے ہمال فرمود فاحلیم نقیبات افک
 بالواد المقدس۔ طوسی و ہم لوط علیہ السلام را از موقوفات
 در آخر شب نجات حاصل شد کہ خدا نے فرماید فامر باہلک
 یقطع من اللیل و نجات بنی اسرائیل از مظالم فرعون بے عون
 ہم در شب بود و شب وصال نیز از احزاب او است۔ کہ
 مایہ تمنائے تفسید گال جگر و نزہت گاہ دید عاشقان نپیہ دل
 است۔ چنانکہ نظیری می گوید۔

شب امید بہ از صبح عید می گردد
 کہ آشنا بہ تمنائے آشنا خفت

روز روشن ہم فرع شب است چوں در حقیقت سایہ
 چرخ نیلوفر است اصل وے باید بود و فرع را چہ بار
 کہ باصل خود طرح تفوق اندازد چرا کہ غلبوا را با کبوتر چہ
 کار و ظلمت ہم اصل نور است و مصدر وے۔ اگر ظلمت
 نبود وے نور را نہ وجود بود وے نہ قدر و ہمیں ظلمت است کہ
 ما را بوجود انبیاء مکرم ساخت و ہم محنی نیست کہ پیران
 نولی العزم بعد استیلائے ظلمت کامل در صحنہ عالم قدوم
 پیداست لزیم فرمودہ اند۔ قصہ فیلل اشد بر تہمیر میسر برنا

و پیر سبزه است - خصوصاً خاتم الانبیا را ورود و عالم موجود
هم بعد از شدت ظلم بود - پس نه شب قابل انگشت شماری
است و نه ظلمت و اندیجا است که نظری می گوید

شب سیاه صبح سفید می آرد

چراغ مطلب از دودمان بولبی است

یکه از اوصاف ظلمت وصف ستروکتمان است و آند

که این وصف فواید می دارد بر محقق بالغ نظر ناپدید نیست
چه در گوهر با همه شرف و منزلت همیشه مستور می باشد
ازین جهت در شاهوار را در مکتوب نامند که بهجود شنیدن
این کلمه عزا سماع را لذت مفراط حاصل آید -

کاشتکار اگر دانه در زمین با احتیاط تام پوشیده نگرداند -
پس متفنن را غذا حاصل نشود بلکه رانگان و روزی مرغان
و طیور که تغذ و حمایاً و تروج بطناً هستند می شود ازین
سبب دهنقان بعد تخم ریزی دانه را به قلبه رانی پوشیده
می کند و دل و دماغ که گنجور فیض آسمانی است هم در پرده
ظلمت است و آب نوشیدنی که بعد کاویدن حاصل گردد -
و ماده حیات عالم است هم غالباً محجوب است و آبیات که
مرغوب جمیع نسمه بشر است هم در ظلمات است و زنان
عالی قدر را نیز علو مرتبت از دست حجاب و ناچاستی است

و ازیں باعث ایشان را به محذرات تغییر می کنند - اگر ظلمت
را قدر بنودے چرا اہل طبع سلیم بر پرده داری حصنات
تاکید شدید نمودندے - ابر را نمی بینید کہ چہاں تیرہ و تار
باشد ؟ و چہ قدر بنوازند - مردہ صد سالہ زمین را می کند
و تشنه لبان وادی فقط را سیراب گردانند و ازیں جا است
کہ چوں دہقانان مطالع ابر آلود می بینند از مسرتہائے بے
اندازہ در جامہ خود نمی گنجند - چنانکہ قافائی می گویدے

ابر با این تیرہ رخسارے کہ پوشد روئے روز

مردم چشم است دہقان را بہاراں داشتن

پس فایده ظلمت و وابستگی چندانکہ توانم در چیز تحریر
آوردم و این یکے از ہزار است و استیفائے جملہ بیروں از
حد شمار و این نمونہ از خروار است - قصہ از بس دراز بود
قلم چوں اینجا رسید بہ شگافت و دست از دستبازی وے
ہم باز ماند - پس بقیہ بر صحبت دیگر موکول شد - واللہ
الموفق لما یحب و یرضی و هو الہ رب الاعلی -

چوں درجہ منسوبات ظلمت باین مثابہ است ظلمت را سخن
است کہ بر جملہ عالم مستولی گردد و بقول شاعر بیجا نیست کہ
می گویدے

شبہ از ناف آہو آفریدہ بنوخی بر سر عالم دویدہ

موازنہ مدنیّت و بدویت

از اعتبار سکونت و بود و ماند زندگی را دو طریق
لاحق است اولاً حیات کہ در شہرہائے غدار و قصبہ ہائے
کثیر الانفار بسر کردہ آید و دیگرے حیات دیہات است کہ
از آباد اینہائے کثیرہ منقطع شدہ باشد۔ در ہر دو نوع فواید
ہم ہست و مضار ہم ہست۔ ہر یک را بقدر توان پیش
می کنیم و انصاف در دست شما است۔

در دیہات ہوائے فرحت بجنش و روح پرور یافتہ می
شود۔ تگدر فضائی عنقا باشد۔ شیر خالص و غیر ملوث، مسکہ
و روغن زرد بے غل و عش کہ مدار حیات انسانی بر آہنہا
است بہم می رسد و دیگر اغذیہ و اطعمہ و مستلذات جم
پرور کہ برائے جسد خاکی و روح صافی لابد است در فراوانی
بدست آید اشجار باسق و نظر فریب چہ خوب اہتزاز می
کند۔ طہور در نغمہ سبخی و زمزمہ پردازی باشند علی الصبح
باو خشک چہ زیمک زیمک می وزد و عارض گلہا می گردد۔
گاہے ایں سوخی چہد و گاہے آن جانب می خرامد و لبہائے

شاخصار می کند۔ نظار ہائے این چنین شیرنگیہائے قدرت مہر
 حیات و مفرج ذات است۔ ازبس با صحت و تندرستی بحال
 باشند و در ابدان دمائے تازہ و مصفا جریان می کند قدرت
 در رنگ اصلی و بے پردہ روستائی می کند۔ تکلف، تقنع و
 دست تصرف انسانی مفقود باشند۔ بروئے ہر شے تازگی
 می بارد۔ ضیائے آفتاب، تاب ماہتاب و تقاطر برشکال دیدنی
 است۔ قدرت حق در دیہات جلوہ گر است۔ مردمان دیہات
 قوی سیکل و دیو پیکر باشند و اہل مدینہ چنان نحیف الجثہ
 کہ گوئی از قبور بدر کردہ شدہ اند لکن قلوب شان منور باشند
 و در تشہید اذہان و افکار بے سہیم باشند۔

در شہر با صحت و تندرستی مفقود باشند و توانائی کالعدم۔
 ہر کرا بینی زرد روے و یرقان زدہ بنظر آید۔ نہ در جسم کسے
 جان و نہ در جان احدیے رواں باشد۔ کوچہ و برزن تنگ
 و تاریک و چنان بدبودار و متعفن کہ دماغ می ترکد۔ ہمہ
 اغذیہ ناقص و ملوث باشد۔ ہر کجا بینید تکلف و تقنع بنظر
 می آید نہ بقولات سرورے بخشند و نہ مناظر قدرت کیفیتے
 و نورے عطا می کند۔ ہوائے تازہ و مناظر روح افزا و
 دلکش را نام ہم نہ پیدا است۔

لا محالہ در شہر با علم و مہر را دور دورہ است، فقدان

مکاتیب و بیت العلوم بنیست - همه وقت و سرفقت متادامت
 اہل تہذیب میسر است - الحقی شہر عالم علما است و مرکز
 طلبا - زبان مردمان شہر شمشہ ، مصقول و مجلا باشند - و
 عادات و اطوار شان مرغوب و دل مجموع - در بازار ہائے شہر
 بیچ جنس نامہ و بیچ شے ناروا نباشد - نہ صرف خاک بہائے
 می ارزد بلکہ گوہ و بول و برانہ ہم بے بہا است - و در میزان
 سنجیدہ بفروشن می رسد -

چابجا کتب خانہائے عمومی و روزنامہ خانہائے دولتی قائم
 کردہ اند کہ روز مرہ عوام و مشتاقان علم و فن آہنجا با غلو
 کردہ استفادہ می کنند و در واقفیت عامہ خود اضافہ می
 کنند -

مردمان شہر عجب خوش وضع و خوش پوش باشند کہ
 اہل دیہات کہ چرکین و شوغلان باشند بایشان بیچ مقابلہ
 نمی توانند کرد - طبقات متوسطہ و فرقہ امرائے شہری گاہے
 پاپیادہ نمی رود و کالسکہ چوبیں و موثر خیلے بکار نمی برند -
 برائے تفریح و تفنن ہنگام عصر تنگ بہ تیارتری روند
 و در تصویر خانہ متکلم رفتن شغل ہر روزہ ایشان است -
 صراط ہائے مستقیم و صاف و پختہ ہر جا پہنائی داشتہ است -
 اگر باران بارد ہمہ گرد و شہار و خض و عاشاک رفتہ میشود -

و چنان بلور آسا شود که چهره خود در آئینا می توان دید در
جایهای وسیع و فراخ بسا تین خوشنما ساخته اند. هنگام شام
زن و مرد برائے گلشت و چهل قدمی آئینا می روند و
خوش وقت می شوند اصحاب مقدرت به لولشای رفته چوگان
و گوی و توپ بازی مشغول کنند.

الغرض در شهرها اسباب تفریح و خوش بگیری فراوان
موجود است. نیز تنبلی و ناخوشی هم بسیار است و مدائے
این هر دو مذکور در فضائے دیہات است و بس.

از سطور بالا ملاحظه است که هر دو را فواید هم است
و نقصانات هم. ترک هر یک امر صعب است. باید که
قصبات کلاں در وجود آریم که دارائے تہذیب شهری و
فضائے دیہاتی باشد. ہمیں یک صورت است کزین مردمان
عالم توانا و با علم می توانند شد.

سفر

در قرآن حکیم میرو فی الارض وارد است و ازین حکم سفر ظاهر و باهر است - در زمانه پیشین مردمان جهان دیده می گفتند که سفر سفر است و لو کان میله باشد - لکن درین زمان این چنین گفتن اصلاً درست نیست بل سفر وسیله ظفر است - رفتن به ممالک غیر و مقامات نادیده ، مراد سفر باشد - از وسیله سفر انسان در حقیقت کثرت معلومات واقفیت و تجربه می آموزد - سفر مفتاح کشاکش و فرج است ه

سفر خانے که بے دوستی نژادی ماند
 بهر زمین که رسی و بهر کجا باشی
 فزاید سفر لا تنفع و لا تعد است برائے ایراد آنها و فقرے
 هم غیر ملتی است هر قوم که سفر نمود خانه خویش را وداع
 گفت و ترک وطن کرد بالاخر با سلامتی و ترقی و شهرت و
 ناموری همکنار شد ه
 قوس سجده و جهد کردند و صل دوست قوس دیگر حواله بتقدیر می کنند

تاریخ اسلامیان شاهد است که ایشان چه قدر صحویت با
برداشتند و به بام اوج مرفعی شدند. انگلیسای بربرج مسکون
جهانبانی می کنند چرا که بر برو بجر کوس لمن الملک زدند
این همه بدولت سفاست اگر در حرم خانه خویش محصور شدند
ز بهار این دولت و اقبال و فتح و نصرت نصیب ایشان نه شد
مردمان فرنگ شیفته سیاحت و فرهنگ باشند کناڈا، افریقہ
آسٹریلیا، نیوزی لینڈ و هندوستان و غیره را پامال کرده کسب
تجربه و علم می کنند.

سعدی، سکندر اعظم و کولیس از سفر نام و نمود حاصل
کردند. لاحاله سفر کلید کاهلانی و خوش بختی است. از سفر
جفا کشی و عادت عنت و مشقت پیدا می شود. بدن چست و
تنومند گردد. در طبع بواسیر اولوالعزمی، مردانگی و علمو همت
تقویت یابد.

از مشاهده نوار نایاب در وسعت معلومات اضافه
می شود.

از نقش و نگار در دیوار شکسته

آثار پدید است صنادید عجم را

از مقابر ریخته به تباقی عالم و ناپایداری دنیا طشت

از بام می شود. تشبیب و فراز زمانه، گرم و سرور روزگار

عادت مدارات و مواسات، آگاهی از مجالس علما، حصول تہذیب و شائستگی، ملاقات کاملین، بینشینی صلحا و فضلا، و کمال عقل و غیرہم از سفر حاصل گردد۔ سعدی علیہ الرحمۃ چہ خوش گفته و الحق در معنی سفتہ است ے

تا بدکان خانہ در گروی ہرگز اے خام آدمی نشوی
برائے تہذیب اخلاق سفر معلم اعلی و اتالیق شائستہ
است۔ سفر رفیق شفیق تجارت است در سفر از نظارہ سبزہا
و نباتات خود رو باد صحر و سلسلہ کوہا دل و دماغ تازہ
می شود و از دیدن چرندگان و پرندگان طبع ملول مسرور
مے شود۔

از سفر عجیب و کبر متکبر می شکند و شرف بالا از خود
را دیدہ صفت محمودہ فروتنی و انکسار پیدا می شود۔ دریں
بیچ شک نیست کہ در سفر مصائب و فوائد ہم بے اندازہ
ہست گا بے تمازت آفتاب و باد سموم در راہ حائل است و
گا بے عطش و جوع مہلک ثابت گردد۔ در زمستان سردی ہلاک
می کند و در تابستان حرارت جان را از تن می درد۔ خوراک
بے وقت و نامناسب، خطرات جان و بضاعت و بے کسی
و بے بسی وغیرہ نیز چند از مصائب گوناگون سفر است۔
دریں ایام در بیت العلوم و مدارس انگلیسی سفر را بخیل

اہمیت دادہ اند و در نگرانی اساتذہ و پرفروان طلبہ را از جائے بجائے سفر کثرت و علم و حکمت آموزند۔ در محالک اروپا و نیکی دنیا مدارس متحرک در وجود ہست کہ گاہے در جنوب باشد و گاہے در شمال۔ الغرض سفر سقر نیست بل وسیلہ ظفر است و باید کہ ما در سفر چشم بینا و گوش شنوا داریم۔

ایں ہم یکے از لوازمات سفر است کہ چون ما وارد ملک غیر شویم از زبان ملکی ال آگاہ باشیم و اگر ایں صورت نہ بندد ما مصداق "ما چہ می سرانیم و طنبورہ ما چہ می سرائد" خواهیم شد۔ و بیچ فایده از چنین سفر و سیاحت مترتب نخواہد شد۔

ثانیاً در سفر سرمایہ کافی برائے حوائج ضروریہ لابد است تاکہ در غربت بے یار و مددگار نہ شویم۔ اگر احیاناً آنجا احتیاج بہ مال و زر افتد کسے دستگیری نخواہد کرد۔ ثالثاً قبل از روانگی نقشہ مقامات مشہورہ را مطالعہ باید کرد۔ اگر ممکن باشد چاروشے و معلی و خادے بدست آریم کہ مارا دلالت و رہنمائی کردہ بمنزل مقصود برساند کہ ازیں وقت و دقت کم صرف شود۔ بدون زبان دانی و رہنمائی خادم حال سیاح ہیچو زن برقعہ پوش است کہ او ہیچ نہ بیند و کسے او را

نه بیند۔

راجا چوں باز گردیم ہمہ حالات مفیدہ را قلمبند کنیم و
جذبہ حب الوطنی را احیا کنیم۔ از تحریر خود جذبات ابنائے
وطن را تحریک دہیم تا ایشان ہم سر پر شوق را در تحصیل
فضائل صرف کردہ در اقران و امانت متبج و مباحی شوند۔
خاصا در سیروسیاحت مقامات و اشیائے مذکورہ ذیل

را دیدن از بس ضروری است۔

(۱) حضرتہای سلاطین علی الخصوص پچاسفرائے غیر ملکی حاضر
باشند و الفضائل مقدمات رودہد۔

(۲) کلیسا، معابد، خانقاہا، کتب خانہ جات، مدارس، مجالس
مشاعرہ و مناظرہ و مناظمہ۔

(۳) عمارات افتادہ، قلاع، سواد شہر، شہر پناہ، بنادر، فرودگاہ
کاروانسراے ہا، باغات شاہی و تفرج گاہ ہا، مکانات شاہی، اسلحہ
خانہ، توشہ خانہ، بارودخانہ، دکاکین صرافی، ہانک۔

(۴) قواعد سپاہ، خزائن و جواہرات، البسہ و غیرہ۔

(۵) تماشہ گاہا برائے ذکور و اناث، عروسی مرد و زن، مراسم
تہنیز و تکفین و دعوات و ضیافتہا و غیرہ را بتظر امعان باید
دید۔

اثر صحبت

حکماء گفته اند که طبیعت دزد است و این بے کم و کاست درست و راست است - در دنیا هر شے کم و بیش اثرے دارد خواه آن اثر بد باشد خواه نیکو - اگر چیزیے بر روی سنگ گذاشته شود در زمانے آن متحجر خواهد شد و همچنین مثل است که ع

هر چیزی که در کان نمک رفت نمک شد و این برین معنی دال است - اگر کسی پیش زغال فروش دے گذارد اگر هیچ نباشد دستش و پارچات و سسپاه قام خواهد شد و اگر کسی پیش عطار نشیند از بوئے خوش دماغش معطر خواهد شد - همچنین از صحبت اجلاف و اسافل سرمایہ بدنامی و رسوائی و فحش اندوخته شود و از دم برکت صحبت صلحا شهرت و کونامی حاصل گردد -

بزرگان گفته اند که تاثیر تخم و اثر صحبت بسیار قوی الاثر و سریع التأثير باشد - چنانچه اگر کسی در طویلہ خراب بستر شود در کمّ قلیل لکزدنی و خردوانی بیاموزد و خوب و

عادتش مثل چار باشد۔

شاعرے ہمیں مضمون را چه خوب بیان کرده است۔
 صحبت صالح ترا صالح کند صحبت طالح ترا طالح کند
 انسان در فطرت خود مدنی الطبع تخلیق شده است و در
 تحصیل حوائج ضروریہ محتاج بنی نوع انسان است۔ گویند
 برائے یک نان بدست آوردن یک ہزار کار باید کرد۔ اس چه
 قدر مشکل است کہ انسان برائے یک نان خوردنی عمر کثیر را
 ضائع گرداند۔ بدین وجہ تقسیم عمل در میان آمد و مردمان مختلف
 المشارب در میدان عمل قدم زدند و ہر یک دیگرے را بمنزلہ
 دست و بازو شد و کار برآری کردند اگر مردمان در معاش
 و معاد معاونت ہمہ نہ کردندے اس چنین زمانہ ترقی ظہور
 نہ پذیرفتے۔

مردمان کہ در عزالت گزینی و رہبانیت بسر می برند۔
 بیار بد کنند زیرا کہ با مصائب دنیا مقاومت نتوانند کرد و
 فرار کرده اجتناب ورزیدہ اند۔ اگر با ایشان را بہائم و دواب
 خوانیم روا باشد چرکہ ایشان از انسان متفرب باشند و بدو
 متجانس و متانس نشوند۔ لا دہبانیت فی الاسلام متجربہ
 ہمیں خیال است۔

دیو جانش کلبی را کہ فیلسوف متجربہ بودہ است ، سوال

کردند که تو صحبت ینکاں را چه طور پسندی ؟ او پاسخ داد که
 من صحبت ینکاں را هر خوب دارم و چنانکه دم سگ بوقت
 محبت و لایه گری می جنبید همچنین اگر الفت من بباعث
 نیکیها در جنبش آید - و سگ چون اجانب را به بند پیارس
 و غوغا راعب شود من هم بدان را دیده پر غضب و پر شغب
 شوم - همین سبب است که من به اسم کلبی (منسوب به کلب
 = سگ) شهرت دارم -

چون از قضایای بالا معلوم شد که اثر صحبت لاحاله و
 ناگزیر است باید که ما صحبت عقلا ، حکما و فلاسف گزینیم و
 همنشین برزناں و بهتران را مفتنم شمریم از صحبت بدروشان
 و بد سگالان دور باید شد - اگر ما همچنان بد نخواهیم شد لاحاله
 مضمیم به بدی خواهیم شد و بد نام از بد بدتر باشد -

کالسکه بخار

(۱) تعریف کالسکه بخار (۲) ترقی تجارت

(۳) جنگی و ملکی خدمات

(۴) موازنه با دیگر مرکب

زیر سایه دولت انگلیسی آتش جلیخانه برکات و فیوضات
لاستناهی ارزانی کرده است. یک از آنها کالسکه بخار است
این در عهد لارده لوزی در هندوستان ورود نمود. مثل
سائر مرکب بهایم و دواب محتاج شاهره نیست. بل به
صرف کثیر راه آهن تیار کنند و بروئے آن بدون مواج
زیر بارها اسفار، هزار بمیل طی می کنند. انیس آن قدر
رفاهت و استراحت حاصل میشود که در دیگر مرکب غیر ممکن
است. بهیچ باعث است که مقلد و زردار، صغار و کبار
را پسند خاطر است. و بجان برابر. مسافت سالانه را در
عض اسابیح طی می کند و خرج هم کمتر باشد.
آنکه بخار را بجز آب و آتش دیگر هیچ بکار نمی خورد.
مثل اسب و اشتر و قاطر و غیره این را احتیاج به زمام و

رکاب، دوال، و لجام، سحر زین و جیل، علیقه و آخور، تاتوره
و جدار، برگسنوات و فشار، پالان و کفل، تازیانه و معلف،
خورجین و سگام، غاشویه و قشور، پالینگ و فتراک، و
سرج و مہیز نمی افتد۔ ہمہ کار و بارش مختصر و عمل است
در علم طبیعیات آمدہ است کہ یک انچ آب در صورت
گاز (بخور) پستانی ہفتندہ صد انچ را محتوی باشد۔ و متعل
بیت و ہشت تن بار می شود۔

تجارت را بتوسط این چنین فروغ شدہ است کہ قبل
انہیں تصور آن ممکن نبود۔ چنانکہ سطح آب ہموار باشد
ہمچنین در شرح اجناس مساوانیکہ مرئی است بہ سبب
کالسکہ بخار است۔ اگرچہ در زمانہ پیشین تجار و سوداگران
منافع کثیر تفصیل می نمودند لکن در برابر صعوبات باربرداری
تفصیل اوقات و تنگ و دوے شخصیتہ آن ہمہ اہمیتہ ندارد
از کالسکہ بخار در وجود تجارت روح پیدا شدہ است۔
این مشاہدہ کنونی است کہ از ہر گار و محط ترہائے بار بردار
رواں می شود۔ و اموال و امتعہ کثیر بے بار بہ تفرق ماندہ
باشد۔ این محرص تجار و ارباب داد و ستد است در
بیع و شرا۔

اگر جائے نقص امن لاحق گردد یا نزاع برود دیدہ۔

شکر جلاز بہ تواضع و تکاثر بمصوب آذوقہ ، قور خانہ ، سوارہ طاہور ، تفنگچہ ، زنبورک و تفنگ و فشنگ و گلولہ و ساچمہ بہ سرکوبی اشرا و اغیار اطفی بوسیت ترن بغنہ رسانید می شود۔ و رادع فتن و محن گردد۔

انہیں رعب و ہیبت خسروانی در تزیید آید و اعدائے دولتی را حواس فتل ، بوارح و اعصاب مضطرب ، قلوب مرتعش ، اذغہ مغلوج و معطل می شود۔ علاوہ این ہمہ فواید عواید در رسل و رسائل پوستہ دولتی و غیر دولتی وجود ترن بسیار لایہمی است۔

خدمات ملکیہ باشد یا حربی ہمہ اوقات کمر بسته است شہائے تیرہ و تار باشد یا باران و ترگ از راه رفتن احتراز نمی کند۔ چنین ہر دلہیز و آرام دہ بیچ چیزے نیست۔ ہائیکہ اقدام سعادت فرجام ترن رفتہ است۔ آنجا تہذیب شائستگی خیمہ زن شدہ است و مدارس و کارخانہ جات و فابریکات قائم کردہ اند۔ با مرومان مالک غیر بدین وسیلہ دو چار می شویم و چیزہائے عجیب الخلق و صنائع و حرف مختلفہ معائنہ می کنیم۔ بدین وجہ دائرہ معلومات و احاطہ مشاہدات مینح گردد۔

کینفوشین

این ربیع سکون پر سکون مادر ستمش اقطاع بزرگ
 منتقم است - بزرگ ترین و مهم ترین این همه در اصناف
 خصوصی و عمومی بزرگترین است - اسباب جلالت و
 بزرگیش چند گونه است - اولاً در وسعت و فخت بزرگترین
 همه است - ثانیاً سلسله های کوه و اہتار و اجار در طوالت
 و پهنائی بے مثل است - چیزے که ایشیا را از دیگران ممتاز
 می کند این است که این موله و مرزبوم جمله ادیان و
 ملل عالم بوده است - یہود و نصاری این جا پیدا شدند
 و اسلام، گبر پرستی، آتش پرستی، ہندومت، بدھمت،
 سکیت و غیره و غیره که اعظم توامین حق و باطله است
 در اکناف آسیا متولد شد و انزین جاها منشعب باطراف
 عالم شد -

بر اعظم آسیا مہد علوم البیات و فلسفہ و حکمت بوده
 است کہ کسی کہ اصلاح خلق خدا و سود و بہبود عالمیان
 بر گردون خود متکلم دانست کینفوشین بود - او معلم مکارم

اخلاق بود و درجه متمیز داشت - این نه صرف حکیم و فلیوف
 بود - بل مقفن و آئین ساز هم بود - پنج صد سال قبل
 مسیح علیه السلام در حاکمت چین ولادت یافت - و بیشتر
 اوقات خود در تهذیب اخلاق صرف نمود - تحقیقات و تعلیمات
 و بی دربار سیاست مدن پایه بلند دارد و درین فن
 او را نه صرف امام زمانه بل فرد و وجد یگانه دانسته اند -
 کنفیوشیس بر افواه عوام است - لکن در اصل اسمش
 کنگ فوزی بود - مورث اعلی و جد امجد او سلطان بود که
 دو هزار سال قبل حضرت مسیح می بود - پدرش هم در علاقه
 خود ستیاج بود - کنگ فوزی در صوبه لو در موضع پیدیا
 شد و سینه ولادتش همد مایه خمین واحد پیشتر از سینه
 میلادی شده بود و او معاصر حکیم فیثاغورث یونانی بود -
 در طفلی علوم مروجیه (سانی ، قانون ملی ، فلسفه و حکمت)
 کسب کرد - چون هنوز کنگ فوزی از عمر خویش بهار سویی
 ندیده بود که باغبان مجازی اعنی سایه هما پایه پدرش را
 پرورد کرد و جد او منتقل پرورش شد - لکن نه آشنایان
 حق تربیت بجا آورد که مکنون خاطر متوفی بود - کنگ فوزی
 مجولاً به چین و هندی بود و حرفات دروغی و الفاظ
 مبتذل یا محاورات سوقیان بر زبان بگفت نمی رانده - در

ہم صحبتی جہد پزر گوار خود اخلاق و اطوار اسوہ نیک کرداری
و خوش گفتاری شدہ بود۔ او کم حرف زن بود۔ حکمائے متقدمین
را بدل و جاں مفتون و قدر شناس بود۔ حیات پدر پرورش
ہم طول نکشید۔ باز پیش عالمی کہ قصارت منصب داشت
ناچند سال شرف تلمذ اندوخت۔ چون بہ سن نوزدہم رسید
فاضل بے بدل شد۔ و درشش جہات عالم فضیلت او
کوس لمن الملکی زدن گرفت۔ و ہمیں سال او کتھا شد
و سالے دیگر غنچہ امید کی گوانشی بشکفت۔ و پسرے
زائید۔ نام نوزائیدہ را پی پو مہاندند۔

کنگ فزی بہ شہوات نفسانی پیچ رغبت نمی کرد و
حیات خانہ ای او بے کیف بود۔ زن خود را در سال چہارم
عوسی خود مطلقہ ساخت و می گفت کہ وجود زن در مطالعہ
کتب و اجرائے وظائف دولتی مغل جی شود۔ دماغ مخزوع
او قلاع کفر و مراسم مجہول بود۔ او عدد و اصنام پرستی و
دشن اوہام پرستی بود۔

چون عمرش بہ سی و ہفتم سال انجاسید او من حیث
واعظ عذب البیان، فیلسوف دوران، مدرس یا شان و
معلم اخلاق مشہور آفاق گشت۔ علائق دنیاوی و جاہ و
مناصب کنونی در نظر بلند منظر او پیچ و لا شے بود۔

یا آنکہ خدم و چشم در کوکبہ امارت اولازم بود برشان و
شکوه و کڑ و فر، اقتدار و وقار علیہ اش غالب بود۔ مجھے
از طلاب کثیر الانفار گرد او حلقہ فی کرد و مردماں اورا بہ
اسم کنفیوشیس مسمیٰ کردہ بودند۔

کنفیوشیس علم دوست و عالم پرور بود۔ او شنید کہ یکے
در سرزمین چین است۔ او برائے ملاقات اورفت و نزک
و احتشام فراوان در معیت داشت۔ نام آل حکیم لاوژی
بود۔ بجزو دیدن کنفیوشیس اوربان حقیقت ترجمان برائے
مواعظ و نصائح بکشد۔ "عقل گوشہ خمول و عزلت اختیار می
کنند۔ و بہ تطوع سگ نفس نہ گردند۔ و خود را بدام دولت
و عزت گرفتار نکنند۔ بدون ضرورت گفتن و بوقت ضرورت
نہ گفتن عیب شمارند۔ مردمان نیلوسیر معطن نیگی نہ شوند و
معول بہ مزخرفات و ملوعات نہ گردند۔" ہمیں قدر نصیحت
کردن خواستم ع

تو خواہ از سخنم پند گیر و خواہ ملال

کنفیوشیس کلمات نصیحت آمیز لاوژی بگوش ہوش اصفا
کرد۔ و بعدہ خلاف آہنا تورزید۔ چوں شاگردان او گاہے
ازو مستفہر مسکہ شدند۔ او جواب شافی و بوامح الکلم
گفتہ و سکوت اختیار کردے۔

کنفیویشی مخالف رہبانیت بود و تارک الدنیا را بنظر
استحقاق می نگرست - درین خصوص او ہم مذہب حکیم سقراط
بود - ہر دو اتفاق رائے داشتند کہ ترک دنیا اہم عظیم است
نقوی و طاعت الہی این است کہ در کارہائے دنیا متوہل
بودہ از اخلاق بہیمیہ و الطوارسیجیہ و فہائم شیطنت آمیز
ایا درزیدہ شود - این نظریہ کنفیویشی چہ قدر عزیز و گرامی
است کہ ہر کس کہ اخلاق او درست نباشد او بیج کارہ
نیست -

کنفیویشی بغنا و سرور بے ہر شغف داشت - صید ہم
می کرد - و جوان این را از کتب قدما استناد و استشہاد
می کرد -

کنفیویشی در حق اہل کنان و اوطان خود باعث منفعت خیلم
شد - بسیار عن و رنجہا کشیدہ منتخبات تاریخ چین تالیف کرد
و از کتب سابقہ مجدداً النقاط کردہ تاریخ نو ترتیب داد -
من بعد بغرض سیاحت بصوب مملکت زسی رفت - سلطان
آشپا خواست کہ کہ او را بر مرتبہ فراتر از خویش بنشانند -
لاکن او تن در نداد - او محمود عمائد سلطنت گشت و زود
پس گرہید - اہل لو مقدمش پر تپاک کردند و از جانب شاہ
برائے تہذیب نفس و اخلاق مردمان مامور شد - شاہ خورسند

و مسرور شده او را بعهده جلیله قاضی القضاة فائق گردانید
در سیاست و تدابیر بسیار متشدد بود۔ اصلاً رحم نمی کرد
چنانچه وزیر اعظم را که باعث بدکرداریها شده بود به ایمائے
بادشاه بدار کشانید۔

برائے اصلاح و اشاعت ملک خویش را خیرباد گفت۔
اصول او خیلی مشکل و عیبر الحصول بود۔ مردمان دیگر دیار
او را به آکراه نگر بیتن گرفتند۔ بر او و تلامذه و پیروان او
دست ظلم و تعدی دراز کردند۔ و از منصب روز افزون او
سراساں و لرزاں شدند۔ بادشاه ملک زمی ظاهراً بمقتضائے
تهداد و احتیاجاً فی الاصل به نیت اخذ و جر و توقیل و تزییل
شاه لُو بجاری دلیرا ایمان فرسا در خدمت او فرستاد ایشان
شاه لورا بدام رنگ و مو و بعشق حن و خرمبتلا ساخته
کور و کر کردند۔ از تعیش و تغافل حکام نافرمام انتظام و مهم
درهم و برهم شد۔ تجارت به غارت رفت و از تنباه حالی
مخلوق مفلوک و مدقوق شد۔ بد اخلاقی روانی یافت۔ و
جنس ناسره رواج گرفت۔ و همه جا مردمان بے ایمان
کنفیوشیس را اذیت دادن گرفتند۔ و همه ملک لُو ویران
و پریشان شد۔

چون کنفیوشیس هر جا بناکافی خود و خودکافی مردمان دچا

شد. همت نباخت و گفت: "سائر جہاں خانہ حکیم است
 اگر جائے کسے سخنہائے من بمع ہوش و بیداری نہی کند۔
 مقامات دیگر است کہ سامعین منتظر من اند؛ لکن ازین
 سوزانہ و ازال سوز درمانہ بود۔ کسے بدو ملتفت نہ شد
 و وقتے اسیر و دستگیر شد۔ و حکومت و مردماں بدو و
 شاگردان او مقاطعہ کردند۔ درین زمان نخست توانان خبر
 وفات زنش رسید کہ در شصت و شش سالگی اورتخال
 نموده بود۔ دلش شکست و مرگ او با ہم چشم براہ شدہ
 می گفت کہ اکنون وقت مرگ من ہم رسیدہ است۔

افلاس بزرگ زمین زحمت است۔ کنفیو شین و شاگردان
 او بغایت تنگدست شدند و بدین وجہ قدر و قیمت ایشان
 جہہ نمی دادند۔ چوں او دید کہ تلقین و فہمائش منج بخطرہ
 اموال و دما است۔ و بجز لغت و شہادت، و سب و شتم
 چیزے حاصل نمی شود۔ ناگزیر بوطن مالوش باز گشت و
 بمحنت تلافی غویش در تصنیف آل کتب منہک شد کہ
 اہل چین آنہا را نہایت مقدس و متبرک پندارند۔

چوں عمرش نود شد او روزے بہ امانت عصائے پیر
 بجائے پیر می خرامید۔ آہ سرد کشید و گفت: "کوہ ریزہ ریزہ
 شدہ بر زمین می فلطد۔ شہتیر باسن از کهنگی و فرسودگی خم

میشود. و حکیم بمثابة بونه سبز رو به پشمردی است. او
گفت که من خوابی دیده ام که خبر مرگ می دهد. - چنانچه
همچنین اتفاق افتاد. تا هفت روز صاحب فراش شده
۴۷۹ ق م سانحه رحلت او رو داد. شاگردان او بعد
مرگش چشمانی او بند کردند و برنج خام بمقدار یک مشت
کوچک در گلویش ریخته مثل وزراء تجمیز و تکفین کردند ازال
بعد نعش او را بمقننای مراسم فرموده او التزام کردند پیون
شهر در سبز زارے رسم تدفین بجا آوردند. دریں ایام
آشنا متشکل به قصبه بزرگ شده است و باعث متزددین
مزج و معاد اهل دین گشته است.

اگرچه در زندگی او کسی بدو تقدیر نه نمود و در ایذا
رسانی او کوشاں و سعی شدند لاکن بعد مرگش همه پرستار
او شدند شاه بگریست و گفت که امروز خزانہ بیش قیمت
از دست من رپوده شده است. - اے کاش که من قدرش
شناخته. و همچنین دیگر اراکین دولت و اعیان سلطنت
مظاہرہ کردند. بادشاه او را به لقب ملک المعلمین ملقب کرد
و خاندان منگ که بعد متولی سرپر آرا شدند او را معلم اقدس
نامیدند. و این لقب با هرور ایام تا هنوز هروج است.
از کتیبه شیش تا این دم مفتاد. پشما گذشته است لاکن

عبادت و توقیر بحال خود است و اکابرین آل دودمان را
منصب امارت مفوض می کنند.

در ملک چین در هر شهر ۷ صنم کنفیوشیس نصب
کرده اند و هم الواح ناشی معلق - در غزه همراه مردمان
چین آنجا رفته پیش اصنام کنفیوشیس سر بسجود می شوند
و در اذکار و اوراد مصروف باشند - سیاحین و مصنفین
می گویند که شماره اصنام پانزده هزار و شصت است -
و هر سال شصت و دو هزار خانایر و خرگوشها بجمول
خوشنودی کنفیوشیس که خود مرده شده است قربان می
کنند - بعضی مصنفین بر آنند که بت کنفیوشیس بیچ جائے
نصب نیست بلکه الواح و تختة ها منبت به آسمش
نهاده اند -

حقوق والدین

از روی عقل و خرد شکر منعم و محن واجب است
والدین کہ ذریعہ ولادت و وسیلہ پرورش و تربیت
اولاد اند و برائے صحت و آسائش ایشان آرام و مسرت
خود قربان بلکہ حرام می کنند چہ طور مستحق تشکر و
امتنان نیستند۔ مقتضائے شرافت و فطرت سلیم ہمیں
است کہ با ایشان محبت و احترام ورزیدہ گردد۔ ظاہر
است کہ بیچ کس از والدین دوست تر و ہواخواہ تر
و محن تر نیست۔

اولین سبق اخلاق تعلیم و توقیر والدین است کساینکہ
مکرم و عظمت والدین بجا نمی آرند۔ از زیور مکارم
اخلاق عاری باشند۔ در دنیا ہر کس می خواہد کہ من
بہ اعتبار زرو دولت، عزت و شہرت از دیگران گوئے
سبققت ببرم۔ لاکن دربارہ اولاد این چنین خواہش عبث
و خیال خام باشد۔ بل او خواہد کہ اولاد برتر ازو ترقی
کند۔ بہ اولاد خویش بیچ رشک و حسد لاحق نہ

گردد-

رشته والدین به اولاد خویش عجیب کیف و حقیقت دارد- اگر قصری یا کاخی بنا کنند آل برائے اولاد باشد اگر اندوخته پس انداز کنند آل هم برائے صرف اولاد باشد- خود در مصیبت بل مصیبت گرفتار آیند لکن در دل همی است که اولاد از لطمه خطر مأمون باشند- در عالم بیچ شے بجا برابر نیست لکن برائے حفظ اولاد والدین جان را هم نثار کرده اند- محبت والدین با اولاد خویش فطری و غیر ارادی است- علی الرغم آل محبت اولاد آبخناں مستحکم و طبعی نیست-

چون والدین به سن کهنه و شیخوخت برسند باید که اولاد شان تعظیم وافر مرعی دارند و اصلاً شوخ چشبی و دریده دهنی نه کنند- پیوسته اند در اتم و دنا نیز دست شان را تنگ نه دارند- خود را بشابه علمان ادنی نزن پسندارند-

در جمیع کتب سماوی و دیانات و شرائع و سائر اقوال متداوله و امثال حکما و فلاسفه زین اطاعت و انقیاد والدین را فریضه مکره قرار داده اند- در حضور ایشان به ملائمت ، تواضع و انکسار و احسان و مروت

بودن اولی است - پس بر هر انسان فرض است که در خدمت والدین مودب باشد و حرف اف هم بپانگ بلند نگوید - بخوائے بزو ابار کم تبرکیم ابنا - کم - استحقاق مساعدت و اعانت از پسران خود چشم دارید -

محبت و خدمت والدین را فراموش کردن بر عکس انسانیت است - عقیب او غصه را که از پشایا بے جا صادر شود - به صبر و تحمل برداشت باید کرد - عاق و نافرمان را نه صرف خذلان اخروی برسد بل اموال و امتعه که والدین بعد از مرگ بگذارند بدیگرے سپارند و او از آنها بے نصیب ماند -

خدائے بزرگ و برتر در کلام پاک در متعدد آیات بر اطاعت و رضا جوئی والدین تاکید اکید کرده است، حضرت خنتی مآب صلی الله علیه و آله وسلم فرموده اند که خوشنودی والدین موجب رضائے الله تعالی است -

ادب و احترام بزرگان دلیل شریف القس بودن است و دریں سلسله درجه والدین اقدم است از اطاعت و متابعت شاں محبت و تودد شاں زیاده خواهد شد - بل مسرت خود تاں مزید خواهد شد و حقیقی مسرت حیات در احساس مسرت است -

در احترام والدین این هم داخل میتوان کرد که اگر
ایشان استاده باشند بر شما لازم است که زنهار جائے
خود نگیرید۔ حد ادب را نگاه داشته پیش ایشان اشغال
لہو و لعب و گفتار جائے عیش و طرب نہ کنید۔ چون ایشان
محو تکلم باشند سخناے ایشان را قطع نباید کرد۔ ہنگام
تخاطب بر شما تعظیم فرض است۔ در استعمال الفاظ محتاط
بودن ضروری است۔ و در موجودگی ایشان آواز خود را
بلند نہ کنید۔

بعض اطفال در مجلسے باب و جد خود نشستن اختراص
کنند۔ این عادت خوب نیست۔ بل در محاسن بزرگان
بہ اوقات مناسب حاضر شدہ اقبال دانشندانہ شان را بہ
گوش توجہ باید شنید تا در حق جوانان سعادت مند زیادتی
فرست، تجربہ و تکثیر معلومات شود۔

اگر بالاتفاق بر سر راہ با پدر خود دوچار شوید باید کہ
شما پدرت و رفقائے او را بآداب تسلیم عرض کنید و بہ
ہشاشت و ہشاشت خیر مقدم کنید۔ از پدر خود علی روس
الاشہاد بیچ مطالبہ نکنید و اگر او درخواست شما مسترد
کند۔ باز اصرار واجب نیست چرا کہ او نفع و نقصان
شما را از شما بیکو نمی فہد۔ پدر را عمل بسیار است

ولیکن پسر گرنی دار است۔

خرج هر روزه را بکفایت شدای و حن تصرف استعمال
باید کرد چرا که عادت اعتقاد و اعتدال که در طفلی پیدا شود
تا دم واپسین ترک نمی توان کرد۔ بر خه جوانان نا عاقبت
اندیش بر اعتماد اغلو طه موارث آبائی برائے تحصیل معاش
افاین مختلف کسب نمے کنند۔ و زندگی به بطالت، عیاشی
و اسراف بسر می برند۔ که نتیجه اش لزوماً این باشد که همه
اندوخته پدری را به بدر می دهند۔ بالاخر از دست احتیاج
و افلاس روزهای بد مشاهده می کنند۔ باید که شما حیات
والدین را نعمت غیر مترقبه شمرید و جوهر لیاقت حاصل کنید
تا از دولت فاینه مستغنی و بے نیاز شوید۔ برین منط سجدی
چه خوش فرموده است۔ " مال و دولت دنیا را بسر و یا خواجه
بتقاریق بخورد۔ اما هنر چشمه زاینده است و دولت پاینده نه
بپایان رسد خانه سیم و زر نگردد۔ هتی کیسه پیشه و در
در دنیا هر کس و ناکس را احتیاج مشفق و مشیر افتد و
ظاهر است که از والدین هیچ کس شفیق تر و مہرور تر نیست
ہنگام رنج و راحت والدین برائے ما مرجع مناسب اند و
اگر گفته های والدین در میزان عقل شما نہ سجد اظهار غضب
نموده ایشان را مہموم نہ سازید بل به ملائمت و لہنت بدلائل

قاطعہ و حج ساطعہ از روئے حقیقت حال پرده کشائی پایید کرد
و حیات ایشان را مجروح و موقوف بناید کرد و اختلاف
رأے شما گاهی باعث تکرر خواطر ایشان نشود۔

حقوق اولاد

چنانکه حقوق والدین بر اولاد فرض است همچنان بزرگ داشت اولاد بر والدین مقدم و ضرورت است - اولین حق اولاد بر والدین این است که چو طفلی زاده هنگام تنبیه اسمش نیکو و مبارک مقرر کنند اگر نام بد و ناموزون باشد همه اوقات عمرش به تلخی و کدورت انجامد اگر بفرض مولود صاحب اقبال و جاه شد این نام بیشتر موجب ذلت خواهد شد - حق دیگر این است که تربیتش از مهد تا لحظه بر دوش خود گیرند - بهترین وقت تربیت و تادیب عالم شیرخوارگی و رضاعت باشد - نگاه دارند که مزاجش تند و تیز، طامع و زود رنج نه شود -

حق ثالث این است که چو نوجوان و آشنایان پرانورد طعام صاف و ساده خوراندندش و بلبوسات پاکیزه و مصفا و بپوشندش - در محبت و شفقتی بده عالی نه نشوند مبادا که از توشنت و خوانندگی بهره شود و کسب کمال نه کند - حق چهارم نگارنی چال پلانی و تربیت است - اولاد را

از صحبت های بد و مجالست اشرار باز دارند و رغبت اختیار
و اصحاب نیک کردار دهند- از شوائب مسکرات منع کنند و
علی الرعم آں اولاد را شائسته و مہذب سازند-

حق پنجم این است کہ اولاد را اصول و عقاید و احکام
و آداب مذہب بیاموزند و پابند صوم و صلواہ کنند-
حق ششم این است کہ اولاد را کاروبار آبائی تعلیم
کنند و علم و ہنر طاق و در مکاسب خویش شہرہ آفاق
کنند- اولاد را باید کہ از کسب و کار پدری تنفر نگیرند
زیراکہ الکاسب حبیب اللہ تخریب آں مے کند و عادت
جفاکشی، محنت و مشقت درو راسخ کنند-

حق ہفتم این است کہ چون بہ بلوغت رسیدہ رسم عروسی
انجام دهند- اگر خواہند کہ زن و شوہی جدا شدہ بسر برند
دریں مضائقہ نہ کنند و ایثال را بزودی جدا و علیحدہ بکنند
لاکن بر مفارقت اولاد را واجب است کہ آبا و اہبات
خویش را فراموش نہ کنند و حقوق خدائے بجا آرند
چراکہ اولاد بجائے پیر عملے پیر باشند-

محبت

محبت سرّ وحی الهی است - محبت ظهور نورانی است
 محبت تکمیل روحانی است - محبت نور ملکوتی است - محبت
 نفخه روح القدس است در ارواح انسانی - محبت در
 عالم امکان مورت ظهورات رحمن است - محبت در کمونات
 سلسله خالق اشیا است - محبت انتهائی لطف است
 فی مابین عوالم روحانی و انسانی - محبت بمنزله نور هدایت
 است بشب دیو - محبت رشنه محکم و مینع است میان
 خالق و مخلوق در عالم غیب - محبت ذریعه ترقی است هر
 متنور انسان را - محبت درین کائنات عظیمه اہم ترین و
 افضل ترین شریعت است - محبت آیینی است کہ ذرات
 عالم را ارتباط داده باہم مرتب دارد - محبت مقناطیس عالمگیر
 است میان سیارگان و ثوابت - محبت موجب انکشاف
 اسرار و سرّاتر است - برائے قلب متجسس کہ خدائے محدود
 آنها را درین عالم تکوین و فساد و دلیت کرده است - محبت
 در جہد عصری حیات روح است - محبت درین جہان

فانی برائے تمدن و ثقافت مل و نخل عروۃ الوثقیٰ است
محبت برائے اقوام راستباز اعزاز و افتخار است۔

مردمان کہ از محبت تائبند یاب اند فی الحقیقتہ میان ملا
اعلیٰ متصف و مذکور اند۔ فرشتگان آسمانی و ملکوت الہی در
توصیف شال رطب اللسان اند۔ آنانکہ از ودیعت محبت و
سرایت و داد و مودت قلوب ایشان متحلی باشد در صحاری
غواصیت و پُرسراس مقتل و ضلیل شوند و در چاه معاطب
افتخام نمایند۔ در یم یاس و حرمال غرقاب شوند۔ و بیج
ملاؤ نہ یابند۔ انجمنیں مردمان بد سجت و ادبار قیمت مثل
جراثیم اند کہ در اسفل ترین حصہ نہیں ماند و بود دارند۔

محبت صراط خداست۔ محبت دین مصطفیٰ است۔ محبت
منج ہدلی است۔ آنانکہ انہیں دولت ایزدی و نصرت لم یزلی
کلبۃ محروم اند لاجالہ از دیدار خدا و شفاعت مصطفیٰ و
اصطناع بے بہرہ و بے قیمت اند۔

اقسام محبت

ارادی۔

محبت طبعی آنست کہ والدین بہ اولاد دارند۔ این ہرگز
محو نہ شود و ہموارہ پائدار و غیر متزلزل ماند۔
محبت ارادی را چہار قسم است۔

اول محبتی که زود پیدا گردد و زود زائل شود۔ این قسم
محبت از نوجوانان و برزائیان ظهور پذیرد و باعث لذت است
و همه کس می دانند که لذت دنیوی را قیام و استحکام
نباشد۔

دوم محبتی که بدیر حادث شود و بدیر فوت شود۔ این
برائے لذت نفع و شر باشد۔

سوم محبتی که زود حادث شود لکن بدیر انجامد این باعث
خیر باشد و این قسم محبت مخصوص به علما و فضلا است۔

چهارم محبتی که بدیر حادث شود و بیک بزودی مرتفع گردد
این محبت پیراں است و باعث نفع باشد۔

مراتب محبت | محبت عام است و صداقت خاص است و

عشق اخص است

مدارج محبت پنج است۔ محبت الهی، محبت استاد، محبت

والدین، محبت رعایا و سلطان، محبت شرکا۔

نظام عالم از رشته اخوت و محبت النیام پذیر است پس

بر هر فرد بشر لازم است که محبت را بر مذهب مرجع دانسته

با بنی نوع انسان بل بهائکم هم مالوف باشد۔

سعی و عمل

سعی و عمل عبارت از کوشش و کار است چوں بنظر غائر دیدہ شود اوضح مے گردد کہ حق سبحانه و تعالیٰ چه انسان و چه دیگر موجودات ہر یک را قوائے عاملہ و اعضائے قائلہ ارزانی داشتہ است تا آئنها را بکار بردہ وجاہت و سعادت دارین بچنگ آرد۔

اما قوائے حضرت انسان از دیگر موجودات بحواس عشرہ کاملتر و محکم تر ساختہ است تا در حصول معاش بہر کارے کہ دست اندازد۔ بطریق احسن سرانجام نماید و بدین جہت خلعت خلافت و خطاب اشرف المخلوقات مر او را عطا کردند۔

دنیا چیست ؟ کارگہ کائنات است۔ یکے شب و روز در کار ملک و جہانبانی مستغرق و منہک مے ماند و دیگرے در فکر شکم پروری خویش۔ یکے آہنگری و زرگری را پیش گرفتہ است و آن دیگرہ بارکش است۔ القصہ بقولے ع

ہر کسے را بہر کارے ساختند
ہیچکس چنین بنظر نآید کہ فارغ از تگاپوئے دمام

زندگی باشد۔ ولے باید دانست کہ بیچ کار بے سعی و کوشش
برنہ آید۔ در ہر کار سعی شرط است اگر کسی خواہد کہ بے
سعی و کوشش شاہد مطلوب را باغوش کشد ہمانا او نقش بر
آب بستہ است زیرا کہ چون شرط یعنی سعی مفقود است۔
مطلوب کہ مشروط بسعی است چہ طور حاصل خواہد شد۔ کہ گفتہ
اند۔ اذ قات شرط فات المشروط۔ و کسی چہ خوش
گفتہ ۛ

بے عزم راسخ و سعی کامل کس را نشود مقصود حاصل
و حضرت علی رضی اللہ تعالیٰ عنہ چہ خوب فرمودہ اند۔ کہ
فضائل و معالی بسی و کد انسان تقیم مے شود۔ بیچ کس
مجدد بزرگی نیافتہ است الا بعد از اینکه شبہا را زندہ داشت
و دود چراغ خورد۔ ہمچنین حکیم مے گوید کہ در عالم کون و
فساد ناموری و دولت عزت کسی بدست نیاد و رہ مگر بعد
ازیکہ جان خود را در مہالک و مضائق افکند و اہل بہ تیرہا
زیر آود او را آماج گاہ ساخت اما ہمت مردانہ اش و
قوت و سخت کوشی او را تا ساحل رسانید و دیو اہل دہان
خود را باز کردہ ہمچنین ایستادہ ماند۔

پس معلوم شد کہ سعی اساس کار و زینہ رفعت و
عظمت است۔ کار دو عالم بر سعی منحصر کردہ اند مثلاً بینید۔

مردمانیکہ رضائے حق پیش مے گیرند و لباس سلوک در
بر مے دارند۔ شب و روز در عبادت و ریاضت مے مانند
و در حین ناخوشی ہم از مقصود شایا روئے تابند تا بعد از
برخوردن عواقب بزرگ و مقاساة شدائد بمراد خود شایا
کامران مے شوند و بخرم بہشت جا مے گیرند۔

ہمچنین کسانیکہ ہمت بلند دارند۔ بیچ گاہ از نصب العین
کہ بر خود لازم دارند بے سعی و عمل نئے نشینند بل در
دریائے خون شدائد شناور گشتہ نام خود شایا را از قاف
تا قاف بلند مے کنند و خلعت بقائے دوام و شہرت عام
را در بر کردہ بکمال عز و وقار تکمیل زندگانی نمایند و بر
مسند عزت مے نشینند۔ و وقتیکہ ازیں جہاں نوبت عزت
شایا آید ہر صغیر و کبیر و برنا و پیر بنام نیک ایشان را
یاد کردہ دعا مے گوید۔

مثلاً سید احمد خاں را بینید کہ چہ طور از ہمت بلند
خویش چٹم جہانیاں را خیرہ ساخت اولاً احمدی را گمان
نئے رفت کہ سید احمد خاں در پیش بردن مقاصد خود
کامران خواہ شد ولے ع

آفرین باد بریں ہمت مروانہ او
کہ مصائب گوناگون و حوادث بوقلموں را دوچار شد

اما ہمت عالی اش نگذاشت کہ مثل دوی ہستیاں از سعی
 پیشرفت کار باز ماند و خیال تاسیس مدرسہ را ترک کند او
 خود تنہا در مقامات متفرقہ برائے جمع اعانہ رفت و در اندک
 مدت طرح مدرسہ انداخت و بتدریج کار مدرسہ بدانجا رسانید
 کہ از مدرسہ عالی بہ دارالعلوم بے ماتہ ترقی یافت ۔

ہمچنین کولمبس وقتیکہ در پے گرفتن ہندوستان از
 خانہ خویش عزم سفر کرد ۔ با خود مخبر کرد کہ در سعی طلبش
 بیچ دقیقہ فرو نخواہم گذاشت و تا جان در تن است بے
 نیل مرام بر تن خور و خواب حرام است ۔ گویند کہ سہ بار
 رخت سفر بست و ہر بار ہمیں مے گفت کہ ع

یا جاں رسد بجاناں یا جاں زن بر آید
 آخر جویندہ یابندہ دینائے جدید (امریکا) را مکشوف کرد
 وقتیکہ زہرہ رفیقانش از بیم امواج بحر ذار آب مے شد و
 قریب بود کہ ارواح شاں از آستیانہ ابدان پرواز کند ۔
 کولمبس بہمرازش بسیار دلجوئیا و تسلیہا نمودہ مے گفت ۔
 کہ بخدا من در شما بوائے مردی نے یایم ۔ مردماں گا ہے
 از خطرات ہمچنین نے ترسند ۔ آخر کدام گنج بے رنج
 بدست مے آید ؟

چوں باز رفت ۔ لذت فوز و کاہرانی عنابر رنجہا و

صوبتہا از دلش ہشت و تا آخر حیات بدیں کار بزرگ
و دلشاد شدہ مے گفت ع

شادم از زندگی خویش کہ کارے کردم۔

پس لایح گشت کہ ترقی بہ مرتبہ عالی بزحمت بسیار
دست دہد چنانکہ سنگ گراں بہشت فراواں بر توای کشید۔

و چون مرد زادہ را بہرہ نیافریدہ اند۔ بل کار ہائے
بزرگ بگردش آویختہ شدہ است۔ چنانچہ حق تعالیٰ مے
فرماید کہ لیس للانسان الا ما سعی۔ پس در دنیا و
آخرت محض ثمرہ سعی و کوشش منفعت مے بخشد سعادت
شیرینی۔ چہ خوب مے گوید مے

بے رنج گنج پیچ میسر نمی شود
مزد آں گرفت جان برادر کہ کار کرد

پس ما را باید کہ در کارے کہ سعادت دارین ما بدان
منوط و مربوط است در سعی طلبش دقیقہ را فرو نگذاریم و
در راہ مصائب و فوائب و پیش تیر بلا ہا سینہ خود ماں را
سپر ساختہ بکمال جوانمردی بکوشیم۔ تا ہمگنار عروس مطلوب
شویم و اگر وقتہ ناکامی ہم دست دہد باز ہم ہمت بلند
داشتہ از سعی تحصیلش باز نہانیم و تا توانیم کسلسندی
و کالی را نگذاریم کہ نزد ما آید۔

و اصلاً فریب نفس نخواهیم - زیرا که اطاعت نفس در
 راه ترقی عقبه بزرگ است چوں حرکت ما حرکت ارادی
 است و نفس حرکت کردن نمی خواهد پس تا وقتی که بر نفس
 تسلط تام نخواهیم داشت کارهای دینا و عقبه مهمل و ناتمام
 خواهد ماند -

پس کارهای که در حیطه امکان ما است سراسر نامکن است
 که بکوشش و همت بلند حاصل نشود و الله در من قال ۵
 ۵ باش بجد و جهد در کار و امان طلب ز دست مگذار
 هر چیز که دل بر آن گراید گر جهد کنی بدست آید

خاموشی

۵ دو چیز طیرۂ عقل است دم فرو بستن
 بوقت گفتن و گفتن بوقت خاموشی
 کسے پیش فیلسوف زمانہ یعنی سقراط برائے تحصیل خطابت
 و فن تقریر رفت بعد معرفی او پیالے سخنہائے اس سو
 و آل سوراندن گرفت - سقراط گفت کہ من بتو المضاعف
 فین خواہم گرفت - او گفت چرا؟ او جواب داد کہ من ترا
 دو چیز خواہم آموخت - یکے فن تقریر و دیگر ضبط نفس - پس
 باید دانست کہ سکوت طلائی است و گفتار نقرئی و چہ
 خوش گفتہ اند کہ من سکوت بچا - یعنی ہر کہ خاموشی و
 سکوت ورزید و از گفتگوہائے لایعقل اجتناب نمود
 او مہجی شد ع

بیچ آفت زسد گوشہ تنہائی را
 نظامی گنجوی رحمۃ اللہ علیہ در سکندر نامہ در تعریف
 مصلحت کیشی و سکوت ورزی ہے فرمایند
 سخن تا پیر شد لب بستہ دار گہر نشانی ہمیشہ آہستہ دار

و چاہئے دیگر ارشاد ہے کہ

سر پہ زباں کو بخون تر بود بہ است از زبانی کہ بے سر بود
زباں بہ کہ او کامکاری کند چو کاش رسد کامکاری کند
شاعر عربی از جراحت لسان الامان والحفیظ گفتہ ہے

جراحات اللسان لها التیام ولا یلتام ما جرح اللسان
نیز خاموشی ستار العیوب است چرا کہ ہے

تا مرد سخن نہ گفتہ باشد عیب و منرش نہفتہ باشد
سینکا یکے از فلاسفہ متقدین بودہ است او مے گوید
کہ روز مرہ قبل از خفتن محاسبہ نفس باید کرد و ہر روز
زبان خود را در قبضہ خود باید گرفت چرا کہ زبان مانند آتش
خادمہ ستودہ صفات و کنیزک کارکن است لکن کہ بالوے
سفاک است۔ در دنیا مرد عاقل از توسل زبان جہان بینی
تواند کرد۔ بشرطیکہ او بر زبان حکماں بشود۔ در حالت طیش
و عتو انسان نفس خود را فراموش مے کند لکن رذائل و
دنائت خویش را عیاں سازد۔ و اینہا در راہ فوز و فلاح او
سنگ گراں مے شود۔ بعض مردماں را دل بر زبان باشد
و ظاہر است ایں چنین مردماں در کتمان اسرار عاجز باشند
و انجام کار دست شستہ باشند۔

بقول حکما یا وہ گہنی و بے محل حرف زنی مصنف دعاغ

است - و اگر کسی بیفانده سخن سراپد یقین دان که دیوانه
است یا ابله - سعدی علیه الرحمة دریں باب نصائح عمل کردنی
ارشاد فرموده است ۛ

ترا خامشی لے خداوند بهوش	وقدار است و نا اہل را پرودہ پوش
اگر عالمی ہیبت خود مبہر	وگر عامی پرودہ خود مسر
ضمیر دل خویش منائے زود	کہ ہر گہ کہ خواہی توانی نمود
ولیکن چو پیدا شود راز مرد	بکوشش نشاید نہاں باز کرد
قلم ستر سلطان چہ نیکو نہفت	کہ تا کار و بر سر نبودش نہ گفت
بہائم خموش اند و گویا بشر	پر گندہ گوی از بہائم بتر
چو مردم سخن گفت باید بہوش	وگر نہ شدن چوں بہائم خموش
بنطق است و عقل آدمی زادہ فاش	چو طوطی سخن گو و نادان مباحش
کسے گیرد آرام دل در کنار	
کہ از صحبت خلق گیرد کنار	

جود و سخا

قطعه ۵

مال از بهر آل بکار آید تا ز بهر تنّت سپر گردد
 هر که تن را فداست مال کند مال و تن عرضه خطر گردد
 هر که می که غوار دارد زر هر زمانه عزیز تر گردد
 مال از بهر آنست که در مصارف الهی خرج کنی و نه
 این که گرد کرده دم بر درم نهی - ارشاد الله تعالی است
 که **وَلَا تَجْعَلْ يَدَكَ مَغُولَةً إِلَىٰ عُنُقِكَ وَلَا تَبْسُطْهَا كُلَّ
 الْبَسْطِ** - و نیز فرموده ایزدی است که **وَلَا تَبْذُرْ مُبْدِرًا ط**
إِنَّ الْمُبْذِرِينَ كَالْآفِ اِخْوَانِ الشَّيَاطِينِ -

اموال و امتعه این دنیا زینت و آرائش حیات است
 و عروة الوثقی است برائے حصول درجات عالم اخروی - بلید
 که مال را بطریق احسن خرج کنیم تا ازو عزت نفس حاصل
 گردد و بعد الممات موجب نیکنامی و رفع مدارج باشد -

مصرف اموال | مال را برائے تحصیل تعلیم و تعلم و تربیت
 صرف باید نمود و در اموریکه باعث مسرت حقیقی و دائمی

باشد

مال را که بپردیس باشی حمل نعم مال صالحا گفتش رسول
مال بر غنا و حاجت‌نالا صرف کردن اولی است

شرف مرد بجز درستی و کرامت بسجود

هر که این هر دو ندارد عدش به زود

در خبر آمده است که ایمنیت داد الاستخیار و منع حقیقی
می فرماید من جاء بالحسنة فله عشر امثالها - همین
خیال درین شعر مذکور است

آنکه ترا نوشته ره می دهد از تو یکم خواهد ده می دهد
بهر آئین مایه ستانیت نیست سود کن آنکه زیانیت نیست
در وجود و سجا لقب العین خالص محض جزیه شفقت

بهدودی و خوشنودی باری تعالی باشد که ظاهر داری
نموده نمائش ، ریاکاری و تصنع محرک سخاوت گردد

سختیای ز اموال بر می خورند نیکیاں غم سیم و زر می خورند
اسکندر اند وزیر خود از سطور رسید که سعادت داین در

چه چیز است - او گفت در وجود و کرم اما سعادت دین از
آنست که مال را خالصه لوجه الله صرف کنیم و از وی بیج نفیج
این دنیا مقصود نباشد لکن سعادت دنیا آنست که مرغ

دل را بحکم الانسان غنیمت الإحصان بگرم صید توای کرد

چون کریم مالک رقاب چمنی شود گویا ابواب سعادت بر او
 گشاده و اسباب مرادات برائے او آماده گردد
 تجربه کردم زهر اندیشه نیست نکوتر ز سخا پیشه
 خاص زهر کرم آمد درم بر گذر قافیه اینک کرم
 حاتم که از قبیل طے بود در سخاوت سرآمد روزگار بوده
 است - در بوستان حکایتش منقول است که حاکم بن به
 سخاوت او حد برده - او جشن ملوکانه ساخت و شهنشاه را
 بر خون خودنش بر گماشت چرا که او هم سخی بود و نمی
 خواست که حاتم گوئے سبقت از او بایزد و خواست که صیت
 جوانمردی و مروتش که از قاف تا قاف فاش شده است
 باز ماند - چون او جوانمردی در وطن حاتم رفت - چنین
 اتفاق افتاد که او پیش حاتم معین شد و او را گفت که من
 برائے سر حاتم آمده ام و درخواست نمود که اگر میزبان رستمی
 و دلالت از سخاوت حاتم نماید عین وفادارش و لطف او خواهد
 بود - حاتم بر سخاوتش بخندید و گفت

"حاتم منم سر اینک جدا کن به تیغ از تنم
 نباید که چون صبح گردد سفید گردنت رسد یا شوی نا امید
 چو حاتم به آزادی سر نهاد - او بسیار محل شد و گفت
 که گریستن بر وجودت زخم نه مردم که در کیش مردان زخم

دو چشمش بوسید و در برگرفت و از سجا طریق بین برگرفت
چوں یلپی باز گردید حاکم بین را گفت که من برائے قتل
حاکم رفته بودم لکن او مرا بشیر احسان و فضل بمیل کرده
است ۵

آوازۂ سخاوت و احسان حاکمی آخر درینجاں بعثت بر نیامده است
در کتاب جواهر الامارۃ آورده که چوں حاکم وفات کرد
مدفن او قفرا در مهر سیل واقع شد پسرش خواست که
قالب او بموضع دیگر نقل کند چوں سر تریش باز کردند
ہمہ اعضاء و اجزائے بدن او از ہم ریختہ بود الا دست راست
او کہ بیچ نوع تغییرے نداشت - نظارگیان متعجب ماندند -
آخر شخصے تعمیرش این کرد کہ حاکم بدین دست عطائے بسیار
بہ سالکان داده بود - لاجرم در حمایت خیر و کرم بسلامت مانده -
سبحان اللہ و بحمد ہر گاہ دست کافرے بت پرست
بواسطہ بخشش و عطا از قتل ریختن سالم مے ماند چه عجب کہ مؤمن
خدائے پرست بوسیله جود و کرم با خلق خدا از آفت سوختن
در آتش دوزخ امین گردد ۵

دولتیاں رخ زجاں تا قند دولت باقی ز کرم یافتند

آداب الانشاء

اولاً باید دانست کہ میدان انشاء بسیار وسیع است۔
 ہر کس بقدر ہمت وراں جولانی طبع مے نماید و بمقتضائے
 الاخبار یترشحہ بما فیہ ۔ ہر چہ در دماغ مے دارد۔ بہ
 معرض اوراق مے سپارد۔ اما خوبی انشاء متعلق بہ قوت
 فکر است۔ چندانکہ در بحر فکر غوطہ زنی کردہ شود ہماں
 قدر انشاء لطیف تر و خوب تر مے گردد۔ و ہکذا قوت
 تصرف ہم دخل تام دارد۔

ثانیاً باید فہمید کہ مضامین را سر قسم است۔ اول
 تخیلیہ یعنی آن نوع مضامین کہ بمد خیالات ارقام پذیرد۔
 مثلاً صندلی و مناظر قدرت و قس علی ہذا القیاس۔
 دوم تاریخیہ۔ و ایں عبارت است از اں مضامین کہ
 بتاریخ تعلق دارد۔ مثلاً حالات زندگی کسے نوشتن یا
 برکات عہد کسے تحریر نمودن وغیرہ۔

سوم بیانہ۔ و ایں مراد آن نوع زندگی است
 کہ درو بہ سخنان علمیہ ضرورت افتد مثلاً مطالعہ کتب

و سعی و عمل و جز اینها۔
 پس صاحب انشاء را باید که در مضامین تحلیلیه تفسیر
 خود را از خیالات گوناگون بیاراید۔ و از تشابیه و استعارات
 پایه مقاله را بالا کند۔ و در مضامین تاریخیه رعایت این امور
 کند۔ اسم، مسقط الخراس، سن ولادت، اطلاق و مناصب
 اسباب معاش، تاریخ وفات و مدفن و غیره۔ و در مقالات
 بیانیه تحقیق اینق و مطالعه مطوعات دیگر است۔
 ثالثاً مخفی نماند که علمائے محققین نشر برسم قم گفته
 اند۔ نشر مقفی، نشر مرجع، نشر عاری۔ نشر مقفی آنست که
 در آن التزام قافیه کرده آید۔ و نشر مرجع نشریست که
 کلماتش هموزن باشد۔ و نشر عاری عبارت است از نشریکه
 کلماتش از تکلفات بارده خالی باشد۔

پس چون اکثر طالع به نزاکت و سادگی و له و منون
 است و درین پیام شیوه کتب نامقبول و غیر مرئی است۔
 برای طلب لازم است که در نشر عاری افکار خود مثال
 ارقام نمایند۔ و از الفاظ مناسجه و عبارات جاذبه تفسیر
 را پُر مهر و دلکش سازند۔ و قبل از اینکه عنوان مقاله
 انتخاب کنند۔ بفحوائے قدر الخروج قبل الولوج به بینند
 که کدام موضوع برای ما پُر از معلومات است و تا وقتیکه

فیصلہ درست و راستہ نہایت ہرگز پر مضمون نگاری
اقدام نہ نمایند۔ چراکہ میزان انشاء حقیقہ امتحان کہ ملاک
است و دریں میدان پیشہ بہت کم ہوگیت و تاہو کہ نام است
و چون انشاء پر دانی فصاحت و بلاغت کلام ہم شرط است
انطباق است کہ از فصاحت کلام ہم ستنے ہر نام۔ پس گوش
باید داشت و بر صفحہ دل باید نوشت کہ علمائے بلاغت تعریف
چین کردہ اند کہ فصاحت کلام عبارت از آل کلامے است
کہ تلفظ کلمات موجب ثقل نہ باشد۔ بل بہ سہولت و
آسانی ادا کردہ شود۔ پس از کلماتیکہ ترتیب حروف آہنہ
منجربہ شواہری ادا باشد۔ نوشتنی است۔ مثلاً باغ غیر۔
شست شان وغیرہ۔ اینچنین کلمات اگرچہ مستعمل است
اما ایراد آہنہ خالی از عیب نیست۔

و ہمچنین تکرار حروف ہم فصاحت کلام مغل است پس
در ہین تحریر لفظ دہر را تکرار نہاید نوشت کہ ہین مشعر
بہ عجز صاحب انشاء و دل بہ علم سطحی انشاء پر دانی است
غالباً دستور نویسندگان است کہ چند کلمہ را تکیہ تحریر
و تقریر مے سازند و چندان در استعمال مے آرد کہ
طباہ خوانندگان و شنوندگان ملول مے گردد۔
علی ہذا القیاس زوالی اضافات را ہم معیوب انگاشتنہ

اند۔ مثلاً در کلام ذیل۔ "بوفیق اختلاف علمائے کاملین علم
فلسفہ و حکمت یونان"۔ اگرچہ در کتب قدیمہ مثلاً ابوالفضل
وغیرہ اس طرز عبارت بکثرت موجود است۔ اما احتراز از اس
اولیٰ است۔ پس کلامی کہ دارائے اضافات متواترہ باشد
از پایہ فصاحت کمتر و سبک تر مے گردد۔

و ایضاً کلام فیض را لازم است کہ از تعقید لفظی و
معنوی منزہ و مبرا باشد۔ و مراد از تعقید لفظی اینکہ ترتیب
و ترکیب آل فاسد و معیوب نباشد۔ مثلاً حسب قاعدہ اہل
زبان در کلام اول فاعل، باز مفعول و متعلقات فعل پس
فعل مے آید۔ اگر بے قاعدہ و سو بے ترتیب مزبور
تغییر خواہد پذیرفت۔ کلام پیچیدہ شود۔ و از
ادائے مفہوم یکسر قاصر۔ مثلاً "حمود را بکر داد یک اشرفی
بباغ کلکتہ"۔ اس عبارت غیر واضح للمعنی است و بیک
نظر مطلبش بدین مے آید۔ اگر اس کلام چین باشد "بکر
حمود را بباغ کلکتہ یک اشرفی داد" خوانندہ بمجرد اول
نظر بے مفہومش مے رسد۔

و تعقید معنوی عبارت است از مضمون تحریر کہ غریب
تر و نادر الاستعمال باشد و برائے درک کردن معنی احتیاج
با ورق گردانی لغات افتد۔

پس مقالہ نگار را باید کہ کلام خود را از عیبها و خللها محفوظ و مصون دارد۔ و تا تواند از حدود فصاحت قدم فراتر نہ بہد۔ و الا الشائے اش بجائے نفع ضرر خواہد داشت۔ و امید فوز و فلاح بدلاں بستن خلاف عقل است بل مقالہ نگار خیال باطل بست و دماغ پیہدہ بخت۔

مناسب تر است کہ اکنون برائے نوآوردان میدان انشا ہدایات انشا پرورازی بیان کنیم۔ پس باید دانست کہ مقالہ نگار را رعایت امور ذیل کردن بسیار واجب است۔ کہ

(اول) افعال فارسیہ را صحیح و درست استعمال کند۔

چرا کہ بنائے لسان فارسی مجرب بر افعال است۔ اکثر کلماتش عربیہ است۔ پس چندانکہ اہتمام این امر کردہ شود قبل است۔

(دوم) رعایت رسم الخط فارسی ہم لابد است۔ و این را سہل انگاشتن مبہنی بر مناد است۔ پس چوں نیامد و نیگن و غیرہ را نہ آمد و نہ افکن و میرو و میگفت و میخیر را مے رود و مے گفت و مے خرید نویسد۔ خطائے قاض باشد۔ بچین در ہجائے الفاظ قصورے کردن گناہ بزرگ را مرتکب شدن است۔

(سوم) موضوعات را از اقوال بزرگان و مشائخ مرین

ساختن و باقوال حکماء آراستن آنها را بلند تر سے سازد۔
(پہرام) اقتباسات قرآنیہ و حدیثیہ ارقام کردن مقالہ
را بہ اوج کمال مے رساند۔

(پہنجم) استعمال تالیفات مثلاً، مفتونان رستم، گریہ یعقوب
طوفان لوح، روح بلالی، تلقین غزالی، ایثار عثمانی و
ہمت حیدری وغیرہ قدر و منزلت موضوع مے افزاید۔
(ہشتم) حد ایجاز و اطناب را نگاہ باید داشت۔ از ایجاز محل
و اطناب محل اجتناب باید ورزید۔

(ہفتم) از کتب استفادہ و استنباط کردن و مواد مقالات
فرام آردن ہم ضروری است لکن الفاظ آنها را من و عن
مستور ساختن غالی از خلل نیست۔

(ہشتم) افتتاح و اختتام مقالہ بکمال محنت پروری و جگر
کاوی باید نوشت و ببخاں پر مغز و جاذب قلوب باید آراست
(نہم) از اشعار دلکش و ضرب الامثال سرورمند و محاورات
مناسبہ مقالہ را دلچسپ باید ساخت۔

(دہم) تحریر را خوشخط و دیدہ زیب نوشتن ہم لازم است
اگر مقالہ نگار خوشخط نوشتن نئے تواند پس چنان نویسد کہ
نوشته اش خواندنی باشد۔ قلت عشرۃ کلامہ۔

راستی

سفیدی علیہ الرحمۃ سے فرماید ہے
 ولا راستی گر گئی اختیار شود دولتت ہمدم و بختیار
 مزین دم بجز راستی زینہار کہ دارد فضیلت ہمیں بر بسیار
 بہ از راستی در جہاں کار نیست کہ در گلبن راستی خار نیست
 در اشعار مذکور الصدر برائے رہرو عالم دستور العمل است
 کہ اگر معمول انسان شود حیثیت کامران و نائل بمرام خواہد
 شد۔ در حدیث وارد است کہ علیکم بالصدق فان
 الصدق یہدی الی اللہ وان اللہ یمہدی الی الجنة
 و ما یزال المہمل الصدق و یفترق الصدق حق یکتب
 عند اللہ صدیق۔ ازین دُر حکم مستفاد می توان کرد
 مرویاید کہ گیرد اندر گوشش گر نوشت است پند بہ دیوار
 و بجائے دیگر قرأت کرد ایم۔ مال الصدق الفوز
 و البیاض و مال الکذب الخسران و السواد۔ الاثری
 الی المعبین اولہما کاذب فكانت النیجة مہذا السواد
 الخسران و ثانیا صدق ملحقہ الفوز و البیاض کما تری

انهاد من امتنان صدق - و در عربی ضرب المثل است که
الحق مرء ولو كان درء - اعنی صدق تلخ و بد مزه است
اگرچه در باشد -

دریں عالم بیچ وصف مستحق تر از صدق نیست - این
سرتاج و افسر جمله مکارم انسانی است - و سرچشمه همه خیرها
است - مرد راست گفتار، و درست کردار هر جا معزز است و
جائے بد نه بیند - دروغ بے فروغ ذلیل و خوار گردد - برائے
صادق القول ہمیں سند است کہ او صاحب اعتبار و باوقار
مے شود -

دروغ گفتن بہ ضربت لایب ماند - اگرچه جراحت مندل
مے شود لکن نشان زخم باقی ماند -

مرد بیوقوف از دروغ باقی معزز نمے شود و ساقط الاعتبار
گردد - چنانکہ برادران یوسف علیہ السلام از پایہ اعتبار فرو
افتادند - و پدر ایشان ہمہ اقوال شان را باور نمے کرد - کسی
در ذم دروغ بیانی و کذب و افترا اشعار ذیل نقلی کرده است -
دروغ نہ گیرند صاحب دلاں ہر آنکس کہ پیوستہ گفت است راست
اگر متہرشد کسی در دروغ اگر راست گوید تو گوئی خطا ست
کسی را کہ عادت بود راستی خطائے گند گر گزارند از و
و گر نامور شد بقول دروغ اگر راست باور ندارند از و

راستی و صداقت رضائے مولا است۔ و مرد ہوشمند را
 ہمیں مطلع نظر است۔ چنانچہ ہے
 راستی موجب رضائے خدا است کس ندیم کہ گم شد از رہ راست
 راستی شیوہ انبیائے کرام و پیشہ اولیائے عظام است۔
 راستی گزیدن اوصاف نبوت و ولایت تحقیر نمودن است۔
 راستاں رستہ اند روز شمار جہد کن تا ازاں شمار شوی
 اندرین راہ راستگاری کن تا دران راہ رستگار شوی
 مرد راست گفتار قوی دل و دلیر باشد۔ و از کس باکے
 ندارد۔ و عقلا از مرد دروغگو تنفر و تحرز ورزند۔ مرد راست گفتار
 آمنت کہ قول و فعل او طابق النعل بالنعل باشد و او
 عامل "لما تقولوا مالا تفعلون" باشد۔ عہد شکنی نے کند۔
 نہ مرتبی باشد نہ راشی۔ تملق و ریلو و کید نے کند۔ امین
 باشد نہ خائن و مفتن۔ نقص قانون نے کند و خلاف ناموس
 اکبر گامے نے گیرد۔ ظاہر و باطنش یکساں و خلوت و جلوتش
 در یک روش باشد۔ دریں بیچ شک نیست کہ راست گفتاری
 خطرہائے عظیم رو دہد۔ لاکن کمینگی و بے وقری کہ از دروغ بیانی
 لاحق گردد۔ بدترین ذمائم و اخلاق رذیلہ است۔
 گویند کہ دروغ گو را حافظہ نباشد۔ معنی ایں ایں است کہ
 دروغ گو بعض اوقات چیزے مے گوید و باوقات دیگر نقیض وے

بدین وجه دروغ او طشت اندام شده باعث تسفل و ذلالت
او می شود. دروغ باشد دروغی است و ظاهر است که هر که
صراط مستقیم گذاشته ره انحراف و گمراهی اختیار کند در گمراهی و ضلالت
و گمراهی و از گمراهی افتد.

از گمراهی افتی به کم و کاستی از همه غم رستی اگر راستی
فلاسفه جهان و حکمائے دوران مزاج و استهزاء طیب و
سبیل را هراوقات کذب و دروغ پنداشته اند زیرا که این
خصایل زشت منقلب و متعاضل عرض و ناموس انسان است

شنوی آئینه را بر سبیل پند و موعظت گفته اند
تو در کار خود راستی بر بکار که هم رسته گردی و هم رسته
بود گرچه مردم بپسند کج حرام باز شود راستی را غلام
اگر چند باشد کمان سخت گیر باز خمیده شود پیش تیر

راجہ لوط مل

اسمش لوط مل و وطن مالوٹش لاہور بود۔ و بعض مورخین
نیگویند کہ مرز بوم او موضع چویناں بود۔ لکن ایشیاٹک سوسائٹی
در تحقیق و تدقیق وطنش رقمطراز است کہ او از خاک پاک لاہر پو
بودہ کہ در پرگنہ اودہ واقع است۔

در خطی پدرش ہمد۔ و والدہ مشفقہ او بہ تنگدستی و
افلاس پیروید۔ تا آنکہ دیوان بیست و دو صوبجات گروید چون
مزاج شناس و وزیر اعظم و سپہ سالار بود پادشاہ او را
خیلے عزیز مے داشت۔ آثار رشد و کامرانی و قرارن طالعندی
و بخت بلندی از تاصیہ حال او مے تابید۔ گویند اولاً بحسب
قیمت و ہرجہ نوپندگانی در سرکار مظفر خاں ملازم شد۔ و
بمقتضائے وفور دانش و کار آگاہی پایہ قدر او افزود و او
در سلک مقربین و مستعدیان خاص سلطانی منسلک شد۔
صاحب سیر المتاخرین حماد لوط مل در بطن کتاب خود چنین
مے نویسند۔

"او دیانت گزیں، سیر حقیق، توانگر دل، ہوشیار مغز"

پرسیزگار و نیک محضر بود۔ اصابت فکر و ہمت بلند داشت
با خویش و بیگانہ یکجہت و بہ دوست و دشمن یکساں مے
گذرانید۔ آداب شناس سلطنت و رازدار مملکت و در
دقائق حساب و سیاق و سباق تحریر بے نظیر بود۔

اکبر اعظم اور لقب مومن الدولہ عمدۃ الملک دادہ بود
و در اکثر امور خفیہ و ہنائی بدو شوری میکرد۔ راجہ ٹوڈر مل
نہ صرف صاحب القلم بود بل صاحب السیف ہم بود در اکثر
حروب و معارک شرکت نمودہ داد مردانگی داد۔

راجہ ٹوڈر مل بیشتر اصلاحات در ملک و سلطنت نافذ کرد
ہر سال تفسیحہ اسپاں را داغ مقرر گشت تا اشتباہ نہاند
ملوک پیشین مثلاً علاء الدین خلجی و شیر شاہ سوری داغ
اسپ مقرر کردہ بودند۔ لیکن رواج نیافت۔ اس وزیر باتدبیر بود
و ہموارہ نکو بہا در حق ملک فی اندیشید۔ چنانچہ چونکی نویس
مقرر کرد۔ و بقول بٹالوی صاحب خلاصۃ التواریخ ٹوڈر مل
رازدان سلطنت بود۔ در دقائق سیاق و حقائق حساب بے
عدیل بود۔ در کار و بار محاسبین نکات اغلاط بروز مے داد۔
و بدیں سبب کار کثان زبردست از دل برداشتہ و ناخوش
مے بودند۔ ملا صاحب ہمیں مضمون در شعر ذیلیہ رقم کردہ است مے
آئکہ شد کار ہند از و مختل راجہ راجہا ست ٹوڈر مل

چوں راجہ ٹوڈر مل ازیں دینائے دنی رخت اقامت
بر بست۔ ملا صاحب کہ پیوستہ در انتظار چینی تقاریب
چشم براہ مے بود۔ ارجملاً گفت سقما هما اللہ۔ و از
یک مصرعہ تاریخ وفات راجہ مذکور و راجہ بھگوان سنگھ
استخراج کرد۔ ع

بلغتنا ٹوڈر و بھگوان مردند
و چوں ازمینا دل شاد نہ شد باز اشعار آئندہ گفت
ٹوڈر مل آئیم ظلمش برگرفته بود عالم
چوں رفت سوئے دوزخ غلغله شدہ نرم
نیایخ رفتش را از پیر عقل جستم
خوش گفتم پیر دانا دے رفت در جہنم

علاوہ اصطلاحات بالا ضوابط و قوانین و ضابطہ و آئین
سلطنت معموری ملک، آبادی رعیت، دستور العمل دفتر
دیوان، اصول و حقوق پادشاہی، اخراجات خزانہ، مواجب
سپاہ و شرح دائمی پرگنات، قواعد مناصب امرا و امنیت
راہا و غیرہم از وہ یادگار ہائے مستدام باقی ماند۔

چوں امرا ترقیات و اختیارات راجہ ٹوڈر مل را دیدند۔
بر جاہ منصب او حسد بردند۔ و پیش اکبر یک زبان شدہ
گفتند۔ کہ چرا ہندو سے را بر مسلمانان اصرار و ابراز چینی اختیار

و اقتدار ازلانی گروه اند۔ آئیر کہ سینہ او از کینہ صاف
 بود۔ چه بیکو پاسخ داد و گفت۔ "ہر کدام شما در سرکار خود
 ہندوئے وارو۔ اگر ما ہم ہندوئے داشتہ باشیم چرا ازو
 بد باید بود۔"

ازیں جواب دندان شکن ہمہ الاجاب شدند۔

تواضع

۵ تواضع ز گردن فرار زان نگوست
گدا گر تواضع کند خوی اوست

تواضع آنست که کسی مقدار خود را از مرتبت و مقام دیگرے کمتر بیند و داند۔ یعنی دیگران را موقر و معزز دانست خویش را از ایشان حقیر تر و کمتر شمار کند۔ اقاماً آنکه فی نفس الامر عالی مقدار و رفیع باشد۔ انزل جا معلوم ے شود کہ کبر الاخصاف نفس ناقصان و ساقطان است۔ و عرض ایشان پوشیدن نقصان خویش ادا بحقیقت قباح خود را ظاہر ے گرداند چه کبر آدمی را خواہد و علیہ مقدار ے سازد۔ ۵

تا توانی بگرد کبر نکرد متکبر برے از کبر نشورد
گر تو بے کبر و بے بیا باشی خاص درگاه کبریا باشی
و سستی علیہ الرحمۃ در تلبیح و تحنیف کبر و عجب
چه خوش گفتہ است ۵

تکبر مکن زینہاد ے پسر کہ روزے ز دستش جدائی بسر
تکبر بود نادان جاہلان تکبر نیاید ز صاحب دلاں

تکبر عزرا یل را خوار کرد بزدان لعنت گرفتار کرد
 کسے را کہ خصلت تکبر بود سرش پر غرور از تصور بود
 تکبر بود ملایه مدبری تکبر بود اصل بد گوهری
 رب العزت آدمی را از خاک تخلیق نموده است پس
 مجسمه خاک را بجز عجز و انکسار پیرے دیگر نہ سزد و
 من و مانی شیوہ ابلیس است کہ مردود و مطرود شدہ
 و خاک آفریدت خداوند پاک پس اسے بندہ افتادگی کن چو خاک
 جلیض و جہاننوز و سرکش مہاش ز خاک آفریدنت آتش مہاش
 چو گردن کشید آتش ہولناک بہ بیچارگی تن بیداخت خاک
 چو این سرفرازی نمود آں کئی ازین دیو گردند ازاں آدمی
 و برہیں معنی این حکایت ہم دال است سہ

یکے قطرہ باران زابرے چکید نخل شد چو پہنائے دریا بدید
 کہ جانبیکہ دریاست من کیدتم گراوہست حقا کہ من نیستم
 چو خود را بچشم حقارت بدید صدف در کنارش بجاں پروید
 سپہریش بجائے رسانید کار کہ شد نامور لولائے شاہوار
 بلندئی بدان یافت کوپست شد در نیستی کوشت تاہست شد
 ہچنین اشارہ دلاویز در پرستان سحر می یافتہ
 ۷ شہود مثلاً سہ

طریقت بہ این نیست درویش را کہ انگشت دارد تن خویش را

بلندیت باید تواضع گزین که این بام را نیست سلم چین
در حدیث وارد است کہ من تواضع للہ دفعہ اللہ
یعنی ہر کہ فروتنی نماید برائے خدا خدا او را بر دارد۔ و
درجہ او را بلند گرداند۔

تواضع سر رفعت افزاوت تکبر بخاک اندر اندازد
بگردن قدم سرکش تند خوئے بلندیت باید بلندی جھوئے
تواضع کند ہوشمند گزین ہند شاخ پرمیوہ سر بر زمین
و این ہم خیلے خوب است۔ یعنی سہ

تواضع ترا از جہندی دید ز روئے شرف سر بلندی دید
بر مرد متیقظ، فطن و لیبب پوشیدہ نیست کہ مال
در معرض زوال است۔ و بر لشکر دل نباید نہاد کہ مرد
سپاہی متقلب الاحوال است۔ باید کہ ما دلہائے مردمان را
بہ شرف تواضع جلب کنیم و افسر و سر لشکر شویم و اشارات
رسالت مآب دہیں عبارت کہ سید القوم خادم ہیں معنی
است کہ ہر گاہ کہے را بخدمت تواضع کنی دل او صید تو
خواہ گشت و در دام محبت تو مقید خواہ شد۔ تو مخدوم
او باشی و او خدا متگذار و چاکر تو خواہ شد۔

تواضع مے دہد از روشنائی بے بیگانگان را آشنائی
تواضع ہر کہ دارد سرور از سنت بروئے او در اقبال باز ست

ہارون الرشید خلیفہ عباسی را حکایت کنند کہ حضرت
 امام محمد حسن گاہے نزد او تشریف آوردند۔ خلیفہ او را تعظیم
 بسیار کرد۔ حتی کہ برپائے غاسق و چوں نام موصوف تشریف
 بردند برائے مشابعت ہم باوے رفت۔ یکے از خواص متعلق
 گفت کہ با چنین تواضع مہابت سلطانی زائل شود۔ چوں
 خلیفہ شنید حالتش متغیر گشت و مغلوب التواضع شدہ گفت
 کہ تواضع کہ با احترام سادات عظام و علمائے اعلام و مشائخ و
 بزرگان کرام بکام نالودن آں اولیٰ تر است
 قدرے کہ بہ تعظیم کہاں کاستہ گردد
 مرے بچنوں قدر کے آراستہ گردد

وقتِ عہد

ع وقتِ عہد نکو باشد از پیامبری
معنی وفا پاس عہد و قول است۔ حضرت رسول کریم
ہادی ثقلین فرمودند کہ لادین لمن عہد لہ الحق راست
فرمودند۔ مرد بے عہد دروغ بات، ہزال و دنی بطع است
و اعتبار را نشاید۔

حق سبحانہ فرمود کہ یا ایہا الذین آمنوا اوفوا بالعقود
یعنی اے مومن! وفا کنید بچہد ہا کہ با یکدیگر مے بندید و جائے
دیگر مے گوید قولہ تعالیٰ اوفوا بعہدی اوف بچہد کہم یعنی
وفا کنید بچہدیکہ با من بندید۔ تا وفا کنم بچہد شما یعنی شما
را جزائے نیک دہم۔

حضرت جامی در یوسف زینجامے فرماید
من وعده اگر کردی وفا کن طریق بیوفائی را برہا کن
و شاعر دیگر مے گوید مے

نیست بر مردم صاحب نظر خدشے از عہد پسندیدہ تیر
قول دیگر از رسول کریم آمدہ است الکریم اذا وعد وفا

یعنی چوں سخی وعده کرد اورا وفا کرد - انزیں اقوال مصطفیٰ
و احکام خدا ظاهر و باہر است کہ وعده وفائی چہاں اہمیت
دارد - مردے کہ وعده شکنند اورا در صف مرداں جا ندرہند و
ساقط الاعتبار انگارند - خداوند تعالیٰ ازو ناراض مے شود -
مردمان حق پڑوہ از چہیں کس محتسب بودہ اند - چراکہ کیکیہ
احقاق حقوق نکند ازو بیچ منفعت مترتب نمیشود قطعہ

کیکیہ حق نشناسد ازو امید میر
کیکیہ نیست وفائش بدو مکن پیوند
زحن عہد بعالم اگر علم گردی
سرایے رفعت تو بگذرد ز چرخ بلند

در ذکر حضرت اسماعیل علی بنینا و علیہ السلام گفتہ اند کہ
او خیلے صادق القول و صادق العہد بود و واقعہ ایقائے عہد
او ہا شفعے زبان زد ہر خاص و عام است و اینجا بخوف
طوالت حذف مے کنیم - نظم ۵

چو محتاج خواہی شد آخر بدو متاب از وفا داری خویش رو
کسانیکہ فرمان روا گشتہ اند مکرّم زحن وفا گشتہ اند
وفا داری آئین شاہنشہی است غم عہد خوردن ز کار سہگی است
ملوک را از عہدہ عہد سلطنت پیروں آمدن از جملہ لوازم
است - آورده اند کہ افراسیاب در تعریف احوال ظالم و

تقص حالات مظلوم مبالغہ بسیار مے کرد و رنج بیحد میکشد
روزے جمے از ندما گفتند کہ دریں باب مبالغہ بسیار می مانی
و از خرمی و تماشای بازی مانی - گفت وعده خود را خلاف نمی
توانم کرد - گفتند از تو بیچ وعده نشنودیم - گفت پادشاهی در
حد ذات خود وعده ایرت و ذمه پادشاه لازم است کہ بدین
وعده وفا کند و وفا آنست کہ داد مظلوم از ظالم بستاند و
هر کہ بدین طریقہ نزود خلاف وعده کرده باشد - رع
خلاف وعده نیاید ز اہل دین و دیانت

مثنوی ۵

میل کسے کن کہ وفایت کند   جان ہدف تیر بلایت کند
بہر چہیں دوست کہ جانے بود   دوستی جاں ز گرانے بود
جاں کہ از وہ بہ جہاں یار نیست   بیچ نیز زو چو وفا دار نیست
یار تو اں یافت بگیتی بسے   لیک وفا دار نیابی کسے
صحبت آل کن کہ بصدق و صفاست   دامن او گیر کن اہل وفاست

صبر

۵ منشی ترش تو از گردش ایام که صبر
گرچه تلخ است ولیکن بر شیرین دارد
صبر آنست که بنده بر مکاره و بدبایستی که از جانب حق
تعالی بدو رسد شکیبائی اختیار کند و زبان شکوه و شکایت
و نکند و بیچ جزع و فزع نکند چرا که این خیلے مذموم است
و بدین وجه از مرتبہ صابریں ساقط گردد۔ از چنین غیر صابر
تائیدات الہیہ جدا شود۔ خداوند عز و جل خود در فرقان حمید
برائے ہمت افزائی صابریں مے فرماید۔ ان اللہ مع الصابریں
یعنی تحقیق اللہ تعالیٰ ہمراہ صبر کنندگان است۔ و بفحوائے
انسا یونی الصابرون اجر ہم بغیر حساب۔ اجر ایشان
بے حد و بے پایان است۔

صبر صفتی است محمود کہ طالب را ثبات قدم و استقلال
ہمت مے بخشد۔ سعدی ۵

طلبکار باید صبور و حمول کہ نشیندہ ام کیبیا گر ملول
چہ ز رہا بخاک سیدہ در کند کہ باشد کہ روزی مے زہ کند

در عمر هر کس موقعتۀ تدبیر داده اند اگر او ازو منتفع و
 منتفع شود - در حق او بهتر باشد - و گرنه زندگیش ناکام و
 بیهوده مراد شود - در عربی مثال است و هو بذا - ما کل عثرة
 نقال ولا کل فرصة فنال - یعنی هر لغزش قابل عفو
 نیست و هر موقعتۀ باز بدست نمی آید -

قانون ایزد تبارک و تعالی را در همه اعمال خویش مد نظر
 باید داشت - و ان لیس للانسان الا ما سعی - و این
 قول خداوندی را هم ملحوظ کردن اولی است - فمن
 یعمل مثقال ذرة خیرا یراه و من یعمل مثقال ذرة
 شرا -

همه کارهای بسته از مفتاح صبر کشاده شود - چنانچه
 الصبر مفتاح الفرج مشعر برین معنی است - و مصائب
 و آفات مندرغ گردد -

کلید در گنج مقصود صبر است در بسته آنکس که بکشد صبر است
 چه خارهای کوه و چه دیبای گرد و لباسی که هرگز نفروود صبر است

۵ گرت چو نوح بنی صبر هست در غم طوفاں

بلا بگردد و کام هزار ساله بر آید

حکایات اولیاء الله که صبر و شکر را نصیب العین خویش
 اختیار کردند بسیار و لا تعدوا است - و این بها احتیاج به

تکرار آہنا نیست۔

حیاتِ ایں عالمِ سریحِ الزوال و متغیرِ الاحوال است دیریں
چنان اعمالِ صالح کنید کہ دامنِ صبر از دستِ نزود و نام
شما درخشنده باشد۔ نامِ نیکو را دستِ تقاوی زمانہ محو
نہی تواند کرد۔ آدمی مے میرد و ذکرِ خیرش نئے میرد۔ بل
دارندہ اسم را حیاتِ جاوداں مے بخشد۔ و باعثِ بقائے
دوام مے شود۔ و الأخرۃ خیر و البقی ۵

صبر بہتر مرد را از ہرچہ ہست
تا بیابد بر مرادِ خویش دست

شیخ ابوالفضل

قطبہ

عالم عال و علامہ عصر عارف کامل و فیاض زمان
 آصف عہد و فلاطون زمن شیخ ابوالفضل وزیر خاقان
 در ۱۴ محرم ۹۵۸ھ در خانہ شیخ مبارک بر السنہ
 ہر کہ و مہ الفاظ "تبریک و تہنیت" جاری شد۔ شیخ
 نام نومولود را بر نام استاد خویش ابوالفضل بناد۔ او
 فی الواقع پدر فضیلت و حکمت بود۔ در اوائل عمر اعدائے
 پدرش او را ہم پریشان دل و آوارہ دشت و جبل ساختند
 ابوالفضل در اختتام سہ دفتر خود احوال خود سپرد قلم ے کند
 و در قصیدہ فخریہ ے فرماید ے

جائیکہ از بلندی و پستی سخن بدو
 از آسمان بلندتر از خاک کترم
 با این چنین پدر کہ نوشتم مکارش
 در فضل مفتخر از گویای برادر
 بران علم و فضل ابوالفضل کند دل

وارد زمانه مغز معانی محطسرم
 صد ساله ره میان سن و اوست در کمال
 در عمر گز از دو سه ساله فزونی نرم
 در چشم باغبان نشود قدر او بلند
 گراز درخت گل گذرد شاخ عروم
 ابوالفضل در سن یک سال حرف زدن آموخت - چوں
 پنج ساله شد

بالله سرش ز هوشندی می تافت ستاره بلندی
 چوں منزل پانزدهم طے نمود خازن جواهر معانی پدید شد
 و در کسب علوم و فنون خیر العقول ترقی نمود - او یارے
 گزید و در محبتش والہ و مفتون گردیدہ راہ کشتب گرفت
 و اتحاش سکتب شد - چنانچہ او خود سے گوید - دہائی سے
 در دیر شدم ما حضرتے آوردند
 یعنی ز شراب ساعے آوردند
 کیفیت او مرانہ خود بخود کہہ
 بردند مرا و دیگرے آوردند

الفصل او جامع علوم شدہ محمود اہل دیار گشت - اعدا
 پیروان او در تعاقب بہانہ سے گردیدند - لکن ایشان را
 مقصد بر آری نمی شد - چرا کہ او مصاحب و مشورہ کار و

صاحب اعتبار اکبر بود۔ بن میر منشی، وقایح نگار، واضح
قوانین و صاحب دیوان او بود۔ نے نے غلط گفتم او کلیہ
خروش بود۔ و اگر اکبر سکندر بود او ارسطو بود۔ اکبر ازو
یک ثانیه مفارقت برداشت نمی کرد و شغفش گاہے مسترد
نمی کرد۔

کشته شدن شیخ ابوالفضل [چون اکبر بادشاه در
اکبر آباد اقامت درزید۔ آل یار گرامی یعنی ابوالفضل همراه
او نبود۔ و بعضی مہام سیاسی و ملکی تفویض ابوالفضل شد
بود۔ چون اکبر وجود ابوالفضل را ہمہ وقت ناگزیر می پنداشت
بدین وجه برائے خواستن او منشورے صدور یافت کہ ہمہ
اموال و خدم و حشم را آنجا گذاشتہ بہ مستقر خلافت رجوع
نمایند و عبدالرحمن پسر خویش را بہا آنجا گذاشتہ جریدہ و
خدمت اقدس بشناید۔ چنانچہ بطابق امر شاہ ابوالفضل ہمہ
کار و بار خویش را معطل کردہ علی الفور صوب اکبر آباد
فرار نمود۔ درینولا شاہزادہ سلیم کہ از رقبۂ اطاعت سرش
را بندہ بردہ بود و از او امر شاہی مخوف بودہ ناسمہوائی
و غدران را شکار خود ساختہ بود۔ و از ابوالفضل خواہی
خواہی آزرده خاطر می بود۔ آل موفقہ را بکشتن او
از عظام ازگذاشتہ قصد ہلاکت او نمود۔

الغرض ابوالفضل روان شد و سلیم راجه زسنگه دیورا
 که او بهیچ سلیم سرخوش را از قلاعه انقیاد باز کشیده بود احضار
 نموده حکم کرد که ابوالفضل را سر راه گرفته کارش تمام بکند -
 زسنگه دیو برین مفرده مستعد گشته متعهد این خدمت ناپاک
 شد و با لشکر هزار برای کشتن شیخ گیل نمود چوں ابوالفضل
 و همراهانش قریب قصبه آتزی رسیدند ایشان بواسطه
 لشکر زسنگه دیو در نظر آمد - و بعضی هوشیاران کار آزموده و
 تجربه آموده گفتند که راه فرار باید گرفت و یا در موضع رفته
 مردان را فراهم کنیم و مقاومت نماییم لکن او تن در نداد و
 گفت که شاه بهیچ من را از حقیض خمول به اوج عروج رسانید
 و من حکم او را تمسکین نه کنم - این بسیار شرمناک است - که
 اینچنین حرکت ناسزاوار از من سر برزند
 قضا ز آسمان چوں فرو پشت پر همه عاقلان کور گشتند و کر
 و مولوی رومی همین خیال را باین الفاظ ادا کرده است :

شعر

چوں قضا آید طبیب اله شود روغن با دام خشکی خفته کند
 بالآخر آں دزد و حرامی به محبوب عسکر شیطانی رو نمود
 و مقابله شد - جمیع بنیم فراوان بود - و مردان شیخ
 محدود بودند - ما قبل الذکر غالب آمدند - شیخ بر خیم نیزه

بر زمین افتاده و در خون غلطیده بزودی با آخرت شتافت
و همراستایش نیز از کاسه اجل تخرج نموده در پله شیخ
رفتند

مزن با سپاه ز خود بیشتر که نتوان زدن مشت بر بیشتر
استغنی اکبر | چون خبر و حثت اثر این سانحه فاجعه بسمع
همایون اکبر اکفر رسید بحدو استماع این از خود رفت و چون
باز بهوش آمد سرو سینه خود را کوبیدن گرفت و بهیچ زنا
و طفلان نوحه و گریه کرده

شهنشاه جهان را از وفاتش دیده پرغم شد

سکندر اشک حسرت ریخت کافلاطون ز عالم شد

مُصَدِّقَاتِ شیخ | مدون مصنفات شیخ عبدالصمد افضل محمد بود که
رابطه همیشره نژادگی و دامادی بدو داشت - و مقرر است که
او منظور نظر تربیت او بود - او تحریرات و تسویدات شیخ را
بسه نوع مقیم کرده است -

خشتیں مکاتبات و فرامین که از زبان حضرت شاهنشاهی به
ملوک ایران و توران و امرائے عالیشان رقمزده کلک معانی
سج گروانیده اند -

دوّم - عرائض و خطوط و مراسلات و غیرهیم که خود بحضرت
مخاطبان زمان و خوانین بلند مکان نگارش فرمودند -

سوّم - خطب و اختتام و انتخاب کتب و بیاضها و نشرها
 و دیگر بعضی مطالب و مقاصد که در چیز عبارت در آورده
 اند. تاریخ اتمام و ترتیب هر سه را بصورت کتاب که آتش
 سه دفتر الفضل گویند - بر منصفه شهود جلوه گر کردند
 این نسخه کزو علم و ادب نانی شد
 یک موج ز بحر طبع فهای شد
 در ساعت نیک چون سراج نام گرفت
 تاریخ مکاتبات علای شد

تفاوت تمدن مابین مشرق و غرب

اہل مشرق قوے بودند۔ بسیار جری و تنومند۔ از اوضاع و اطوار گذشتہ شاں مستنط ے شود کہ یہ معیشت بسیار سادہ گذر ے نمودند و در کلبہ ہا و خانہائے چھوٹے ے باشند۔ و بر نان خشک و بقولات قناعت ے کر فند۔ ملبوس شاں گرمچہ پتھر و سادہ ے شد۔ اما راحت بچش جان و انفع للابدان ے بود۔ از حقوق برادری و مساوات کاملاً بہرہ ور ے بودند۔ و پیچ کس بر دیگرے فضیلت و مرتبتے نے داشت۔ و باخلاق فاضلہ و خصائص حمیدہ آراستہ ے بودند۔ و بہ تقرب جستن ذات بے ہمال مشغول ے ماندند۔

از ظلم و تعدی و کذب و افزا اثرے نے داشتند۔ و ہرگز بامور محترہ اخلاق اقدارے نے نمودند۔ و برائے مالک خود شاں از دست تطاول اعتبار حصن حصین ے بودند۔

و از دولت حب وطن و ایثار و قربانی مالا مال می گشتند۔
 اما بسبب جائیکه گل است خار هم چست۔ مابین شان
 مطاب و تقاض هم یافته می شود۔ از دولت علم یکسر
 تنبیدست می بودند۔ و بر سومات بد متمسک می گشتند۔ و
 مستقولات در کارهای یومیہ رجال اعانت و باری می کردند و
 مثل مرداں ایام را می گذرانیدند۔ اما شرم و جیا چنداں می
 داشتند که هر لحظه پیش شوهران خود شان کمر اطاعت می
 بستند۔ و جان خود شان را بر ایثاں قربان کردن را هم
 دریغ نمی داشتند۔ و از کارهای که دامن عفت و عصمت شان
 داغدار شود آنرا نزدیک آن نمی رفتند۔ در بعض اقوام حجاب
 بشدت رواج می داشت و گمان می بردند که عضویکه بدن نظر
 غیر محرمان افتد، سوختنی است۔

اہل مغرب ہم در عہد قدیم بدیں موال بودند و مثل شرقیاں
 معاشرت می کردند۔ اما اختلاف آب و ہوا و دیگر عوامل خارجیہ
 ایثاں را از رسومات قبیہ باز داشت۔

و لے چیزیکہ ایثاں را بر ایں مقام مینح و جائے رفیع
 رسانیدہ است علوم و فنون اہل عرب و فلسفہ و حکمت اہل
 یونان است۔ ایثاں در اخذ علوم و حکمت متصل جد و جہد
 کردند۔ و بمقتضائے اطلبوا العلم و لو کان بالصحین از وطن

خودشان دو تر رفته مسائل علوم و حکمت و آئین مملکت و
سلطنت آموختند۔ چوں فی الحقیقت داشتند کہ استیلائے
جہل ما را ناکارہ و معطل ساخته است پس اول قدمی کہ
در راه مدد خودشان برداشتند علم بود۔ پس پیوستہ در
راه نشر و توسیع علم کوشیدند۔ آخر علم و تعلیم عام گشت
و ایناں از نور علم منور و بحلیہ دانش مزین شدند۔ قوائے
بہیمیہ و سبعیہ شان زائل و مندفع گشت و مادہ ترقی شخصی
کہ بایہ ترقی قومی است ایثاں را بمرتبہ والا تر متکمل ساخت۔
و بخطاب قوم معرّض نامیدہ شدند۔

اما اللآن پس تمدّن و طرز معاشرت شرقیاں بفوائے
الناس علی دین ملوکیم چندان تغیر پذیرفته است کہ شناخت
شان سخت متعذر است مروجی سعتہ باشد یا فقر الیحدیث
الفقرہ زیادہ از نصف مملکت شرق چنان اند کہ مطح نگاہ
شامل جز این نیست کہ اطعمہ و اشربہ و اغذیہ و اقمشہ خودشان
مثل غریباں سازند۔ و طعاجہائے رنگین و ظروف نفیس و
زریں و بلورسات فاخرہ و با ترین را بچنگ آرند۔ افضائے
امانی و سنتہائے آمال شان این است کہ طرز معاشرت و تمدّن
فرنگیاں را تقلّ کنند پس درین خیال کہ اوہن من بیت العنکبوت است
شیاروز مستغرق ے ماتند۔ لہذا ویرشوارب را کلیتہ عم

کرده اند به تبعیت این امر لا مذہبی و دہریت عام گشت -
 شرقیای بریش مشائخ کبار و علمائے عظام خندہ نمودن گرفتند
 و احکام دین و مذہب را به تمسخر و استهزاء پیش می
 آیند - و صوم و صلوة و حج و زکوٰۃ را بچہزنی می شمارند بجائے
 لباس اسلامی پٹولون و کلاه فرنگی جا گرفت - بعض خفایا به
 مسکرت منہیہ میل گلی و شغف کامل می دارند - و بمقام
 احاک من آشاک برادر برادر دیدار برادر نیست گروه خوانند
 از متعلقین و لواحقین بغایت درجه متغیر شد و ایشان را
 بنظم استعمار و کرامت نگریت تعلیم یافتگان از نسبت
 و تعلق با آبا و اجداد بیکه شیفتگان تہذیب قدیم اند عار میدانند
 و بیشتر از ایناں ایشان را تقصیر و ہلاکت می رسانند و چوں
 شرقیای دیدند کہ این ہمہ ترقیات و کمالات کہ عربیان می
 دارند از فیوض و برکات علم و تعلیم است - در پی علم چوں
 شمع گداختند و بکدیمین و عرق تمبین عوانی و عواقب را
 برواستہ تحصیل کردند - برخیز از ایشان تنگ خدست را
 ترجیح دادند اما آنچه بہائے اندوختند بہجہ دادند و برخیز از
 ایشان بیکار و ناکارہ هستند و از سستی تنگ آمدہ بچوئے تنگ
 آید بجنگ آید بخود کشی پناہے جویند و اکثر از ایشان استعمال
 کردن علم و دانش را نمائند - پس ایشان در شمارہ بیکارای

اضافہ کردند و در راه ترقی ملک سنگ راہ شوند۔
 زنان ہم مثل مردان باو ضاع و اطوار فرنگی شمشیدا و
 شیفته اند۔ حجاب را ترک نموده آزادانه بسیر و تماشاخانه رفتند
 و بغیر محرمات سخنان گفتن را معیوب نمی انگارند شرم و حیا
 بکلی مفقود گشته و عزت و وقار مردان بجاک برابر شده و
 زنا و فسق و فجور بکثرت شائع گشته است۔

این است احوال شمه از احوال تمدن موجود شرق که
 از نتیجه اش میدان حیات شرقیان تنگ گشته و شکار فحش
 و آجال و تلبت و اذبار شده اند۔

از جانب دیگر غربیاں اند که به بیل و نهار در ترقیات
 مستغرق و منہک گشته اند و فتح اقوام می کنند۔ کسے
 ب فکر ایجادات والہ شده است و دیگرے حن و رونق عالم طبیعی
 را از اثری تاثریاً رسانیده است از قوت عقل و مادی ایجاد
 و جودت طبع بر صفحہ زمین بنام نیک شهرت دارند و به
 شنیر جرات و تہذیب در ممالک و مقروضات اختیار علم
 سرافرازی خود شال منصوب می سازند و در بہر جات و
 ظفریائے ایشان را می بوسند۔

مستورات ایشان ہم از قید حجاب بیرون آمدہ چون رجال
 علاوه از کار ہائے یومیہ خود شال کار و خاتر ہم سرانجام می

دہند و ترقی ملک خود شاں ہر وقت در پیش نظر حے دارند۔
 این است تفاوت شرقیاں و غربیاں۔ فاعبتروا یا اولی
 الابصار۔ ع

وائے بر ما وائے بر انجام ما
 اکنوں مے خواہیم کہ ایں تفاوت صریح و تمیز واضح را
 بطور خاکہ اوضح گردانیم۔ پس غور باید کنید کہ۔
 مشرق غروب

(۱) شرق ہنوز در خواب غروب بیدار است و از علم
 غفلت محو است۔ از فوائد و دانش گوئے سبقت ربودہ
 مآرب علم نا آشنا است و آل است۔ و استمال صحیح و درست
 را بعمل آوردن نئے داند۔ علم مے داند و ہر عقدہ دنیا را
 بدولت علم وا مے کند۔

(۲) پول کہ حلال مشکلات است در خرج اسراف نئے کند
 قدرش نئے داند و در قید رسوائی بل پول در کار خیر و رفاهیت
 قبیحہ مقید گشتہ حاصل کثیر عام صرف مے نماید و دستور زر
 و رقم خیر خود را برباد مے زر را مے کشد پیش نظر مے
 دہد۔ دارد۔

(۳) از آلات جدیدہ و تجارب از آلات نو و تجارب
 نہ سود مے نمی بردارد بل در جدیدہ سرزمین خود را جواہر

جہل قدیم خود زلیست ہے کنند
پارہا سیاختہ است و روز بروز
از ترقی علم لا تعداد دولت
بدامن ہے ارد۔

(۴) از نا اتفاقی پائمال جور
گشتہ و از فسادات فرقہ دارانہ
است کہ فتح نکرده است و
حب الوطنی اش بقیاس نئے آید
کار کردنی و ناکردنی چہیت۔
و شب و روز در فکر ملک
ہے ماند۔

(۵) ترقی شخصی خود را نے
داند۔ و قائمین و پیروان
ترقی شخصی را عمل پیراست
ایں برع
وقت عمل دراں بدرجہ اتم
ہر کسے نا صبح برائے دیگران
موجود است۔
عامل اند۔

ع۔ ہمیں تفاوت راہ از کجاست تا کجا
ہیں تفاوت تمدن شرق و غرب انگلیز کیپلنگ چہ خوش
گفتہ است کہ شرق شرق است و غرب غرب است۔ یعنی
شتان بینہا تمدن و تہذیب ایں ہر دو ہرگز یکساں و
یک رنگ نخواہد شد۔ اما بخوائے الدہم قلب آل وقت
نزدیک است کہ شرق ہم ذلت و مسکنت خود را احساس نمودہ

بنشان گم کرده خود باز آید و در صنعت و حرفت و ترقیات
دیگر دست بکار باشد و بمقتضای الدین و الملک توانان-
بامور مذہبی ہم متمسک شود و کل شی یرجع الی اصله-
بر آن درست آید-

و لے بفحائے الامور مہرہوفتہ باوقائتہا- ہنوز وقتے
باید- پس شرقیایں را لازم است کہ بزودی از خواب غفلت
خود شال بیدار گشتہ بہت و جرأت کمر بندند تا از بندہ عم
آزاد شوند- اقبال چہ خوش گفتہ است ۵
بیری مگر بتن جانے نداری و گر جانے بتن داری نمیری

وقت

۵
 وقت را معتنم شمر کاسال ے نیابی نشاط پارت را
 اگر کارگاه قدرت را بہ امان نظر دیدہ شود معلوم گردد
 کہ چطور پابند مقادیر فلکی و احکام سماوی راست - آفتاب
 بوقت معین بر آید و بر وقت مقررہ غروب گردد - اشکال قمر
 خواہ ہلالی باشد خواہ بدری بر اوقات معینہ رونما باشد - لیالی
 و البشر را ہم وقت موقت است و فصول اربعہ یعنی موسماہائے
 بہار ، تابستان ، خریف و برگ ریزی وغیرہ بر اوقات خود
 آید - اصلا پس و پیش نمے کند - حیوانات ، فواکہ و گلہائے
 رنگا رنگ بر وقت خود ظاہر گردد - قضا و قدر کسوف و
 خسوف را ہم وقت تعیین کردہ اند - اگر چنین تقیید وقت
 نبود ے نظام عالم در ہم بر ہم ے شد - از لائحہ عمل کہ قدرت
 مقرر کردہ است سر مو تجاوز ممکن نیست - برائے ضمائر روشن
 سرائر این سبق و دلیل است کہ ایشان ہم در امور و
 کارہائے خویش پابندی ملحوظ دارند - قدر وقت فرض است

برہمگناں چرا کہ وقت از دست رفتہ ، آب جوئے گذشتہ و
تیراز کمان جتہ باز نمی گردد۔ و من بعد دست حسرت گزیدن
بے سود باشد۔

وقت چہ گرانی قدر است۔ قدر این دم واپسین ہویدائے
گردد۔ اگر امتحان و اموال ہمہ عالم کہ اژاں موتے باشد غضب
کرده آید۔ بعض یک ثانیہ حیات این ہمہ یکن نیست بالفرض
اگر ہمہ عالم داده شود۔ یک لمحہ حیات دراز نمی تواند شد۔
فرمودہ شدی بخوانید چہ قدر محارف حقانی دارد۔

ابر و بادو مہ و غورشید ہمہ در کار اند
تا تو نانے بکف آری و بہ غفلت نخوری
ہمہ از بہر تو سرگشتہ و فراموشدار
شرط انصاف نہاشد کہ تو فرمایاں نبوی
وقت خزینہ بے بہا است۔ کسانیکہ وقت عزیز را بہ
بیرو شکار، ہزلیات و لغویات و ملاہی و مناہی ضائع کنند
برائے ایشان فرصت و فارغ البالی عنقا است و آنانکہ ذی
عزم و دل بکار باشند برائے ہر کار وقت دارند۔ مہمات
و مشکلات را بزودی سرعے کنند۔ در بہبودی و بہی خواہی
قوم کوشاں شدہ شہرت دنیا و سرخروئی عجبے حاصل کنند۔

زودیان ہمہ ترقیات اخروی و دنیوی عادت ضبط اوقات
 است۔ اگر ما اویاتی گردانی تاریخ عالم کنیم معلوم خواهد شد
 کہ اکابرین شدید پابندی اوقات میں داشتند و پیش شان ثانیت
 قیمت ہے اندازہ میں لریزید۔

اگر انسان وقت را در مصرف صحیح و جائز استعمال کند
 از کمالی و تنبلی دور ماند۔ شعور جفاکشی و محنت و مشقت
 گردد۔ در بہر کارے کہ ارادہ کند دولت و اقبال بہ استقبال
 او آید۔ ہموارہ خوش و خرم ماند۔ درو عادت استقلال راسخ
 شود۔

بہر کارے کہ ہمت بستہ گردد اگر غارے بود گلستہ گردد
 شایان اسلاف اخلاف خویش را برائے انضباط اوقات تاکید
 اکید کردہ اند۔ حضرت محی الدین شاہ عالمگیر یکے از پسران خود
 را اس طور میں نویسد۔

من نمی گویم زیاں کن یا بفر سود باش
 اے زفرمت بخیر در ہرچہ باشی رفد باش

وقت خود زہ و سیم است۔ نظر کنید بر احوال اہل فرنگ
 و اہل امریکہ چہ قدر مقید اوقات ہستند و ہمیں وجہ است
 کہ اطباء زمین را در دست تصرف نگہداشتہ اند۔ کال سکہ
 بخار، بخاریہ، شہید فر، تلفون، تلگراف، طیارگان ہمہ را

اوقات معین است - اگر پابندی اوقات نباشد - نقصان شدید
 لاحق گردد که تلافی آن غیر ممکن باشد مرمال که وقت
 از دست دهند و کار امروز بفروا بفرغند بعد متاسف
 شوند -

چنانکه امور مادی و خاکی را وقت ضروری است -
 همچنین اکتساب فضائل روحانی محتاج تعیین وقت است
 اگر نماز و روزه بر وقت گذارده نه شود - از آنها
 چه سود زیاید -

تمزيات

تمرینات

(۱) گاؤ

- (۱) چه قبیل جانوریت (۲) مرز بوم (۳) فواید (۴) از شیر چه جی حاصل میشود (۵) فائدہ اش بعد از مرگ (۶) منزلت نزد ہنود (۷) نتیجہ

(۲) گربہ

- (۱) چه نوع دارد (۲) مماثلت با شیر (۳) گربہ را چرا تربیت کنند (۴) گربہ ہائے ممالک عربیہ (۵) صفا پسندی گربہ (۶) خاتمہ

(۳۵) اسپ

- (۱) چه قسم پائیز است (۲) در کدام ممالک یا غنہ میشود
 (۳) اسپان عربی، ترکمانی، ہندی و سندھی وغیرہم
 (۴) قدر و قیمتش پچہ سبب است
 (۵) وفا داری اسپ (۶) فایده

(۳۶) مس

- (۱) مس چه چیز است (۲) معاون مس
 (۳) چه طور کنده می شود (۴) چه چیز با ازو تیار کنند
 (۵) فائدہ و مضار (۶) امثال مس

(۳۷) نقرہ

- (۱) شکل و صورت و رنگ و روغن نقرہ
 (۲) برآمدگی اواز معدن (۳) بچہ می خورد
 (۴) نقرہ و شیفنگی حضرت آدم
 (۵) نقرہ من حیث ادویات

(۴) لفظ

- (۱) اندرین برآید
(۲) برآئے سو اترن مستحق است
(۳) بسر اوقات انسان پیش آئیں
(۴) اس بچہ کارے آید
(۵) تحفظ چاء لفظ
(۶) ممالک لفظ انصرام

(۷) گندم

- (۱) مرتبہ اش درمیان خوب
(۲) ہنگام کاشت
(۳) قلبہ رانی
(۴) وقت درو
(۵) بر آمدن دانہ
(۶) علوف مویشیاں (سبز و خشک)

(۸) رود بہت

- (۱) منبع و دیانہ
(۲) اقطاع سیراب شدہ
(۳) چہ فواید حاصل است
(۴) تجارت و رود بہت
(۵) انبار بہت

(۹) درخت انبه

(۱) شجر میوه دار	(۲) موسم بهارش
(۳) انبه خام	(۴) انبه پخته
(۵) مربا و مغلل	(۶) تجارت

(۱۰) موزه

(۱) تعریف موزه	(۲) چرا سازند
(۳) منضم	(۴) اشیای موزه
(۵) فواید برائے برابرا	(۶) تفریح و علمی و تاریخی فواید

(۱۱) طیاره

(۱) این را که ساخت	(۲) مدارج و تاریخ ترقی
(۳) ازو چه کار گیرند	(۴) طیاره و جنگ
(۵) طیاره در امنیت	(۶) فوائد در رسل و رسائل
(۷) نگهداشت احوال ملکی	

(۱۲) رودهای پنجاب

- (۱) اسامی آنها و وجه تسمیه پنجاب
- (۲) از کجا برآید و جائے اختتام
- (۳) علاقه های سیراب شده (۴) از کجا آنها برآید
- (۵) علاقه های زیر آب آنها
- (۶) اثر و نفوذ رودها در ازدیاد آبادانی پنجاب

(۱۳) پست خانه

- (۱) نظم و نسق پست در عهد عتیق
- (۲) انتظام و انصرام در عصر حاضر
- (۳) موجوده نظام که کرد و چوں شد
- (۴) آسایش با (۵) فواید
- (۶) عمل و نظام جدید

(۱۴) لال قلعه دہلی

- (۱) بانی و غرض
- (۲) رونق قدیم

- (۳) چیز ہائے قلعه
 (۴) حالت موجودہ و بے ثباتی عالم
 (۵) تعمیرش و تنجیم اخراجات
 (۶) جاہ و خشت سلاطین و ملوی

سکندر اعظم (۱۵)

- (۱) حب و نسب و جائے پیدائش سکندر
 (۲) علوم و فنون سکندر (۳) ملک گیری سکندر
 (۴) صیانت و شہرہ سکندر (۵) خصال امتیازی سکندر
 (۶) سکندر من حیث لشکری

راجندر جی مہاراج (۱۶)

- (۱) نسب و نسب و مولد و سکن
 (۲) مادر غیر حقیقی (۳) تارک الوطنی و تجرو
 (۴) جنگ باراون (۵) مراجعت
 (۶) خصوصیات راجندر جی

(۱۷) مقبرہ جہانگیر

(۱) تعمیر مقبرہ (کہ چڑا دئے)	(۲) اخراجات
(۳) حیثیت تاریخی	(۴) فن تعمیر
(۵) سین انکوار	

(۱۸) پتولین اعظم

(۱) خاندان پتولین	(۲) ولادت و انقلم و تربیت
(۳) پتولین در فوج	(۴) پتولین بحیثیت سلطان
(۵) خواص پتولین	(۶) نظربندی و شہ پتولین

(۱۹) موسم خزاں

(۱) موسم ہائے سالانہ	(۲) کیف خزاں
(۳) برگ ریزی	(۴) باد ہائے خزاں
(۵) موازنہ بہار و خزاں	

مطبع (۲۰)

- (۱) آغاز و دریافت
(۲) ترقیات
(۳) قدیم مطابع
(۴) ماشین ہائے ایجاد
(۵) فواید مطابع (بہ اعتبار نشر و اشاعت و ارزانی قیمت)

(۲۱) جدری و حصہ

- (۱) جدری چه چیز است
(۲) مضار و نقصانات
(۳) تدابیر دفاعی
(۴) قاعدہ آبلہ کوئی
(۵) آبلہ کوئی و عوام الناس

(۲۲) انہویہ موسمی

- (۱) باد ہائے مختلفہ
(۲) تعریف باد ہائے موسمی
(۳) فواید این باد ہا
(۴) موسم برشگال پنجاب
(۵) کدام جاہا دارائے خیلے باران است و چرا ؟
(۶) در حق مردماں چه طور مفید و موثر است

(۲۳) فرمانبرداری

- (۱) تعریف فرمانبرداری و متابعت
- (۲) فرمانبرداری را چرا سراییده اند
- (۳) فواید که ازین مترتب است
- (۴) اشکال فرمانبرداری
- (۵) محاسن مستنبطه (۶) خاتمه

(۲۴) همدردی

- (۱) معنی همدردی و ترکیب آن
- (۲) همدردی چه طور در معرض وجود می آید
- (۳) فواید محصله
- (۴) وقت همدردی کننده در انظار دیگران
- (۵) ملک و ملت را چه فواید ازین حاصل می شود

(۲۵) کفایت شعاری

- (۱) کفایت شعاری چیست ؟

- (۲) ایں مردم را از سمک تا سماک می برد
 (۳) ازین حل اشکال می شود (۴) ازین انسان موقر میشود
 (۵) سرخروئی دارین حاصل می شود

(۲۶) صنایع و حرف

- (۱) تعریف
 (۲) قیمت صنایع در ترقی ملت
 (۳) اختصار و مدار ترقی بر صنعت
 (۴) ازین اندوخته با حاصل می شود
 (۵) حکومت ایں را کنیزک است
 (۶) اشلہ جرمنی و جاپان (۷) نتیجہ

(۲۷) کرم ابریشمی

- (۱) شباهت و تمییز
 (۲) پرورش و نگهداری
 (۳) پیلہ
 (۴) از ماق ابریشم چه طور بر آید
 (۵) مصرف ابریشم
 (۶) تجارت ابریشم

(۲۸) حکومت

- (۱) ضرورت حکومت
(۲) نوع حکومت
(۳) فوائد حکومت
(۴) اثرات حکومت بر اخلاق
(۵) عصر جدید و اسباب رفق و تفق
(۶) رفاه عامه

(۲۹) اتفاق

- (۱) اتفاق چه پچی است
(۲) رواداری بانی اتفاق و یگانگت است
(۳) قیام اتفاق
(۴) فواید اتفاق
(۵) تاریخی امثله
(۶) نتیجه

(۳۰) عروسی صغری

- (۱) خام خیالی والدین و عجلت کاری در عروسی کردن صغار
(۲) نقصانات منتهی از روستا اقتصاد
(۳) اخلاق " " " "

(۴۱) " " علم طب (۵) ماحصل عروسی

(۱۴) تجارت

- (۱) معنی و اقسام تجارت (۲) اہمیت و ضرورت
(۳) اقوام ترقی یافتہ و اقوام پس ماندہ
(۴) موازنہ تجارت، زراعت و ملازمت
(۵) فواید تجارت (۱) اخلاقی (ب) روحانی (ج) ذہنی و جسمانی

(۳۲) ہمت و استقلال

- (۱) معنی از روی لغت (۲) خطرات
(۳) اثمار استقلال (۴) نتائج و عواقب

(۳۳) حب وطن

- (۱) معافی
(۲) تشخص محب وطن
(۳) کشش وطن
(۴) محبان عہد حاضرہ
(۵) حب وطن از روی مذہب
(۶) فرائد
(۷) نتیجہ

(۳۴) آئینہ رستی

- (۱) تمہید
(۲) اسباب امراض و علل و نتائج مہیب
(۳) اصول عامہ برائے صحت (۴) فوائد صحت

(۳۵) وفاداری

- (۱) مفہوم حقیقی
(۲) ضرورت و اہلیت انسان
(۳) خصوص وفاداری در حیوانات عبرت آموز است
(۴) بہترین اشلہ انسانی و حیوانی (۵) عواقب فقدان وفاداری
(۶) امتیازات و اوصاف محصلہ از وفاداری
(۷) توقع وفا از طلبہ

(۳۶) ریاضت جسمانی

- (۱) مقصود و عبارت از ریاضت جسمانی (۲) ضرورت
(۳) اقسام ریاضت (۴) فوائد مترتبہ
(۵) نقصانات (۶) اوقات ریاضت (۷) نتائج

(۳۷) موسم پر شکل

- (۱) تقسیم اوقات باران
(۲) اثرات باران پر حیوانات و نباتات
(۳) اعراض و فوائد باران
(۴) حقیقت باران

(۳۸) ملکہ رخصیہ

- (۱) ولادت و دو و ماں (۲) تعلیم و تربیت (۳) اورنگ نشینی
(۴) اوصاف و فضائل حمیدہ (۵) نظام جہان بینی (۶) بد امنی
(۷) چگونگی علوم و فنون (۸) انجام

(۳۹) قطب مینار

- (۱) غرض بنا و اہمیت تاریخی (۲) وجہ تسمیہ (۳) تاریخ تعمیرش
(۴) محل وقوع (۵) شان و انداز (۶) ساخت (۷) مقابلہ

(۴۰) باغ وحش

- (۱) تعریف باغ وحش
(۲) شمار و اقسام وحوش و طہور

(۳۳) انگیزه ، انگیزه ، آتش و انتظام صفائی ایشان
(۳۴) منظر (۵) احوال و کوائف بهائم و سباع و غیره

نیشکر (۴۱)

(۱) تهیه	(۲) آب و هوا و ضرورت زمین
(۳) شکل و صورت	(۴) موسم کاشت و طریقہ قلبہ رانی
(۵) اقسام نیشکر	(۶) اشیاء کہ ازو حاصل گردد
(۷) فواید	

طلاء (۴۲)

(۱) موالید ثلاثہ	(۲) مقامات برآمدگی طلاء
(۳) ابتدائی حالات	(۴) رنگ و حقیقت
(۵) قدر و قیمت	(۶) اوصاف طلاء
(۷) چیز ہائے طلائی	(۸) خواص و فوائد

غلطنامہ

صفحہ	غلط	سطر
از کتب	نہ کتب	۱۱
رسید	رشد	۱۳
طبرستان	طبارستان	۴
گو و چوگاں	"گاؤ و چوگاں"	۱۷
بیر	بیر	۸
عربی	عربی	۵
قرمطیہ	کارما حقینیہ	۵
ام الخیاش	ام الخیاش	عنوان
کتیویش	کتیویش	"

[illegible]

